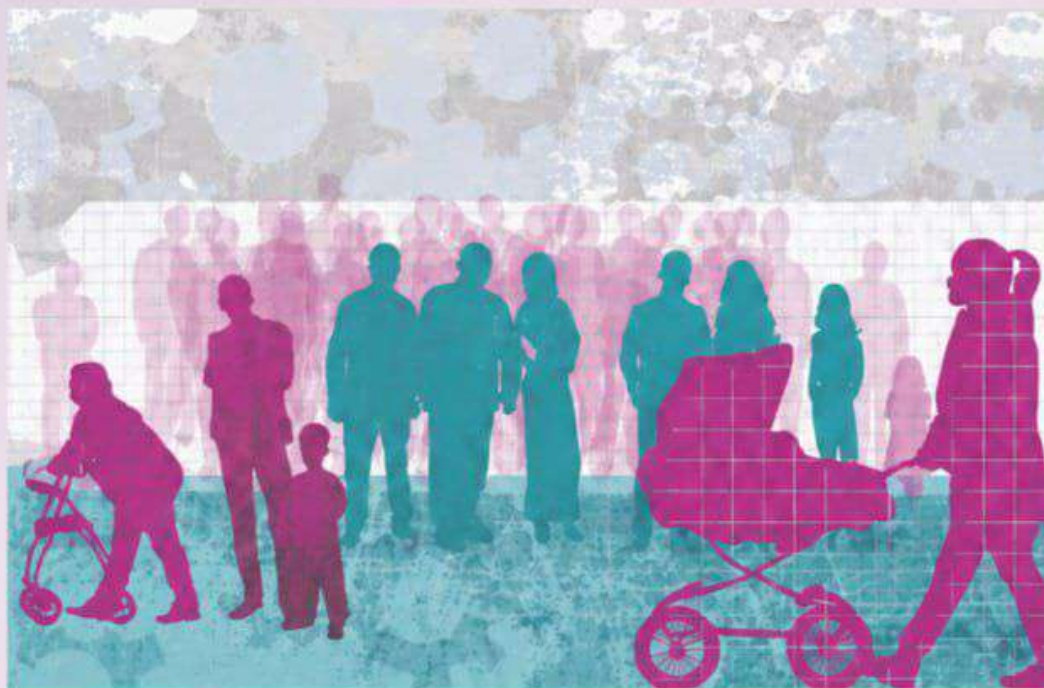

DEMOGRAFIYA VA MEHNAT BOZORI

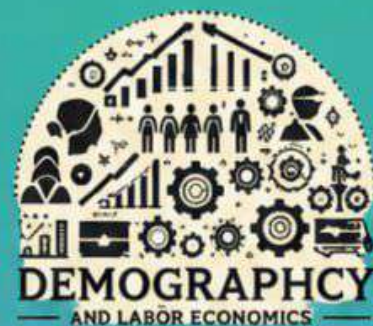
2026

Elektron ilmiy-ommabop jurnal

(+998) 50-005-45-69

https://t.me/demografiya_mehnatbozori

demografiya_mehnat_bozori@mail.ru

IV SON

**DEMOGRAFIYA
VA MEHNAT
BOZORI**

**2026-yil
4-son**

Elektron ilmiy-ommabop jurnal
Электронный научно-популярный
журнал
Electronic popular science journal

BOSH MUHARRIR:

Umurzoqov Bahodir Xamidovich

MUHARRIR:

Bahriddinova Muazzam Azam qizi

TAHRIR HAY'ATI:

Abduraxmonov Qalandar Xodjaevich, i.f.d., akademik.
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof.,
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof.,
Axmedov Durbek Qudratillaevich, i.f.d., professor
Umurzakov Baxodir Xamidovich, i.f.d., prof.,
Zokirova Nodira Qalandarovna, i.f.d., prof.,
Abduraxmonova Gulnora Qalandarovna, i.f.d., prof.,
Mamadaliyeva Xafiza Xoldarovna, i.f.d., prof.,
Nasimov Dilmurod Abdulloyevich, i.f.d., prof.,
Arabov Nurali Uralovich, i.f.d., prof.,
Irmatova Aziza Baxromovna, i.f.d., prof.,
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, g.f.d., professor
Isayev Faxriddin Ikramovich, i.f.d., prof.
Usmanov Anvar Saidmaxmudovich, i.f.d., professor
Qodirov Abdurashid Madjidovich, i.f.d., professor
Hermann Sterzinger, i.f.d., professor (Germaniya)
Ibragimov Lutfullo Ziyadullayevich, DSc., professor
Qurbonov Paxlavon Rustamovich, DSc, dotsent
Shakarov Zafar Gaffarovich, PhD, dotsent
Gulmurodov Kamoliddin Abduqodir o'g'li, PhD
Hamrokulov Mirabbos Ortiqovich, PhD
Maxmudov Asliddin Sirojiddin o'g'li, PhD

MUNDARIJA

Баҳриддинова Муаззам Азам қизи <i>Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларининг меҳнат ресурслари шаклланишига таъсири ва унинг назарий жиҳатлари</i>	4
Sobirova Muxlisa Sherali qizi <i>Eksportga yo'naltirilgan o'sish (export-led growth) modeli: Nazariy-metodologik asoslar, empirik dalillar va rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun strategik ahamiyati</i>	16
Эргашева Зиёда Баходир қизи <i>Болалар саломатлиги соҳасидаги услоҳотларнинг аҳоли камбағаллик даражасига таъсири</i>	31
Qilichov Ulug'bek Rustam o'g'li <i>Migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga</i>	54

АҲОЛИ ТАҚРОР БАҲПО БЎЛИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ МЕҲНАТ РЕСУРЛАРИ ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИРИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Баҳриддинова Муаззам Азам қизи
ТДИУ ҳузуридаги “Ўзбекистон иқтисодиётини
ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари”
илмий-тадқиқот маркази катта илмий ходими
ORCID: 0000-0002-3742-5622

Аннотация: Мақолада аҳоли тақрор баҳо бўлиш жараёнларининг назарий асослари ҳамда уларнинг меҳнат ресурслари шаклланишига таъсири комплекс ёндашув асосида тадқиқ этилган. Демографик жараёнлар — туғилиш, ўлим, миграция, никоҳ ва ажрим кўрсаткичлари меҳнат бозори билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил қилинган. Қашқадарё вилояти мисолида аҳоли ўсиши ва меҳнат ресурслари шаклланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик аниқланган ҳамда демографик ўсиш ва иш ўринлари ўртасидаги номуносиблик масалалари ёритилган. Шунингдек, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва демографик жараёнларни иқтисодий ривожланиш билан уйғунлаштириш бўйича илмий асосланган хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: аҳоли тақрор баҳо бўлиши, демографик жараёнлар, меҳнат ресурслари, туғилиш, ўлим, миграция, меҳнат бозори, бандлик, ишсизлик, назарий ёндашув.

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАСЕЛЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ И ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Баҳриддинова Муаззам Азам кизи
Научно-исследовательский центр
“Научные основы и проблемы
развития экономики Узбекистана” при ТГЭУ
ORCID: 0000-0002-3742-5622

Аннотация: В статье исследуются теоретические основы процессов воспроизводства населения и их влияние на формирование трудовых ресурсов. Демографические процессы, включая рождаемость, смертность, миграцию, браки и разводы, анализируются во взаимосвязи с рынком труда. На примере Кашкадарьинской области выявлена взаимосвязь между ростом населения и формированием трудовых ресурсов, а также рассмотрены проблемы несоответствия между демографическим ростом и созданием рабочих мест. Разработаны научно обоснованные выводы и рекомендации по эффективному использованию трудовых ресурсов и согласованию демографических процессов с экономическим развитием.

Ключевые слова: воспроизводство населения, демографические процессы, трудовые ресурсы, рождаемость, смертность, миграция, рынок труда, занятость, безработица, теоретические аспекты

THE IMPACT OF POPULATION REPRODUCTION PROCESSES ON THE FORMATION OF LABOR RESOURCES AND ITS THEORETICAL ASPECTS

Bahriddinova Muazzam Azam qizi
Scientific Research Center “Scientific
Foundations and Problems of Economic
Development of Uzbekistan” under
Tashkent State University of Economics
ORCID: 0000-0002-3742-5622

Abstract: The article examines the theoretical foundations of population reproduction processes and their impact on the formation of labor resources. Demographic processes such as birth rate, mortality, migration, marriages, and divorces are analyzed in relation to the labor market. Based on the example of the Kashkadarya region, the relationship between population growth and labor resource formation is identified, and the imbalance between demographic growth and job creation is highlighted. The study provides scientifically grounded conclusions and recommendations for the effective use of labor resources and the alignment of demographic processes with economic development.

Keywords: population reproduction, demographic processes, labor resources, birth rate, mortality, migration, labor market, employment, unemployment, theoretical aspects

Кириш. Аҳоли такрор барпо бўлиши демография фанининг марказий тушунчаларидан бири бўлиб, у аҳолининг авлодлар орқали узлуксиз янгилади бориш жараёнини ифодалайди [1]. Мазкур жараён туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари орқали намоён бўлиб, жамиятнинг демографик барқарорлигини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, аҳоли такрор барпо бўлиши ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, меҳнат ресурсларининг шаклланиши, ҳудудий тараққиёт ва миллий хавфсизлик билан бевосита боғлиқ ҳисобланади.

Замонавий шароитда глобаллашув жараёнлари ва демографик ўзгаришлар таъсирида кўплаб мамлакатларда туғилиш даражасининг пасайиши, аҳолининг қариш тенденциясининг кучайиши ва миграция

оқимларининг фаоллашуви кузатилмоқда [4]. Бу эса аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини чуқур ва тизимли таҳлил қилишни талаб этади.

Аҳоли такрор барпо бўлиши авлодлар алмашинуви жараёни сифатида қаралиб, у жамиятда инсон капитали узлуксизлигини таъминлайди. Бу жараён иқтисодий нуқтаи назардан ишчи кучининг қайта шаклланиши билан узвий боғлиқ бўлиб, аҳоли сони ва таркибидаги ўзгаришлар меҳнат бозори ҳолатига, ишлаб чиқариш ҳажмига ва ижтимоий инфратузилмага бўлган талабга таъсир кўрсатади.

Демографик ёндашувларга кўра, аҳоли такрор барпо бўлиши уч асосий турга ажратилади: кенгайтирилган, оддий ва қисқартирилган такрор барпо бўлиш. Тарихий нуқтаи назардан, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёни жамият тараққиёти босқичлари билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланган. Туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнининг асосий демографик индикаторлари ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг ёш-жинс таркиби, никоҳ жараёнлари, таълим даражаси ва ижтимоий-иқтисодий омиллар мазкур жараёнга сезиларли таъсир кўрсатади [5].

Аҳоли такрор барпо бўлишини илмий ўрганиш демографик прогнозлаш, меҳнат ресурсларини режалаштириш ва ижтимоий сиёсатни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар шарҳи. Аҳолининг такрор барпо бўлиши демография ва меҳнат иқтисодиёти соҳасидаги энг муҳим илмий категориялардан бири ҳисобланади. Ушбу тушунча аҳолининг авлодлар алмашинуви, яъни туғилиш ва ўлим жараёнлари орқали аҳоли сони ва таркибининг янгиланиб боришини ифодалайди. Шу жиҳатдан, мазкур жараён меҳнат ресурсларининг шаклланиши, иқтисодий ўсиш ва ижтимоий барқарорликни таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Аҳоли такрор барпо бўлишини назарий жиҳатдан ўрганишда хорижий олимлар томонидан турли концепциялар ишлаб чиқилган. Хусусан, А.Ж. Лотка аҳоли такрор барпо бўлишини барқарор демографик тизим сифатида талқин қилиб, туғилиш ва ўлим кўрсаткичларининг узоқ муддат давомида ўзгармаслиги аҳолининг ёш таркиби ва ўсиш суръатларини барқарор ҳолатга келтиришини асослаб берган. Унинг ёндашуви демографик прогнозлаш ва меҳнат ресурслари ҳажмини баҳолашда муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Р. Кучинский эса аҳоли такрор барпо бўлишини баҳолашда нетто такрор барпо коэффицентини асосий кўрсаткич сифатида илгари суриб, авлодлар алмашинув даражасини аниқлашга эътибор қаратган[2]. Ушбу ёндашув меҳнат бозори келажагини баҳолаш, солиқ базасини шакллантириш ва иқтисодий сиёсатни белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

А. Коул ва П. Демени аҳоли такрор барпо бўлишини модел ҳаёт жадваллари орқали таҳлил қилишни таклиф этган бўлиб, улар туғилиш ва ўлим кўрсаткичларининг ўзгариши аҳолининг ёш таркиби ва ижтимоий юқламасига қандай таъсир кўрсатишини илмий жиҳатдан асослаб берган[3]. Ушбу ёндашув пенсия тизими, ижтимоий таъминот ва соғлиқни сақлаш харажатларини режалаштиришда кенг қўлланилади.

Ф. Нотестайн томонидан ишлаб чиқилган демографик ўтиш назарияси аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини иқтисодий ривожланиш билан узвий боғлиқ ҳолда изоҳлайди[4]. Унинг таъкидлашича, индустриаллашув ва таълим даражасининг ошиши туғилиш даражасининг пасайишига олиб келади, бу эса демографик ва иқтисодий трансформациянинг муҳим кўринишидир.

Г. С. Беккер аҳоли такрор барпо бўлишини оилавий иқтисодий қарорлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, фарзандларни иқтисодий танлов

объекти сифатида қарашни таклиф этган[5]. Унинг назариясига кўра, оналар фарзандлар сони ва сифати ўртасида танлов қилади, бу эса инсон капиталига инвестиция ортиши шароитида туғилишнинг пасайишини тушунтириб беради.

Ж. Колдуэллнинг “бойлик оқимлари” назариясида эса репродуктив хулқ-атвор иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ ҳолда изоҳланади[6]. Унга кўра, анъанавий жамиятларда фарзандлар иқтисодий ресурс манбаи бўлган бўлса, замонавий жамиятларда уларга сарфланадиган харажатлар ортиб боради, бу эса туғилиш даражасига бевосита таъсир кўрсатади.

Ж. Бонгаартс аҳоли такрор барпо бўлишини таҳлил қилишда “яқин демографик омиллар” концепциясини ишлаб чиқиб, туғилиш даражасини аниқ баҳолашда илмий асос яратган[7]. Ушбу ёндашув демографик сиёсатни самарали шакллантириш ва мақсадли чора-тадбирларни белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида келтирилган назарий ёндашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, аҳоли такрор барпо бўлиши нафақат демографик, балки иқтисодий категория сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга. У меҳнат ресурсларининг шаклланиши, инсон капитали ривожланиши, ижтимоий харажатлар ҳажми ва иқтисодий ўсиш суръатларини белгилашда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. А.Ж. Лотка аҳоли такрор барпо бўлишини ёшга хос туғилиш ва ўлим режимлари асосида шаклланувчи барқарор демографик тизим сифатида талқин қилади. Унинг фикрича, агар демографик кўрсаткичлар узоқ вақт давомида ўзгармас бўлса, аҳолининг ёш таркиби ва ўсиш суръати барқарор ҳолатга келади.

Иқтисодий жиҳатдан, мазкур ёндашув меҳнат ресурсларининг келгуси ҳажмини олдиндан баҳолаш, ижтимоий харажатлар ва иқтисодий ўсиш истиқболларини прогноз қилиш имконини беради.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари ва уларнинг меҳнат ресурслари шаклланишига таъсирини ўрганишда комплекс ёндашув қўлланилди. Тадқиқот жараёнида таҳлил, таққослаш, статистик гуруҳлаш, динамик қаторлар таҳлили ва илмий абстракция усулларида фойдаланилди. Шунингдек, демографик кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлашда тизимли таҳлил ва иқтисодий-математик ёндашувлар қўлланилди. Таҳлил учун Ўзбекистон Республикаси миллий статистика маълумотлари асос қилиб олинди.

Таҳлил ва натижалар. Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларининг меҳнат ресурслари шаклланишига таъсирини таҳлил қилишда демографик ва ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларни комплекс ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур тадқиқотда аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнларини баҳолаш мақсадида туғилиш, ўлим, миграция, бандлик ва ишсизлик каби асосий кўрсаткичлар тизимли равишда таҳлил қилинди. Таҳлил учун маълумотлар ҳудудлар кесимида олиниб, улар орқали аҳоли сони ва таркибидаги ўзгаришлар, шунингдек меҳнат бозоридаги динамик ҳолат аниқланди. Ушбу ёндашув аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларининг нафақат демографик, балки иқтисодий аҳамиятини ҳам очиб бериш имконини яратади. Айниқса, аҳоли ўсиши, туғилиш даражаси ва миграция жараёнларининг ўзгариши меҳнат ресурсларининг шаклланишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиши кузатилди. Шу билан бирга, бандлик ва ишсизлик кўрсаткичлари аҳолининг иқтисодий фаоллигини баҳолашда муҳим омил сифатида намоён бўлади.

Қашқадарё вилояти мисолида аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари таҳлили шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда демографик кўрсаткичларда барқарор ўсиш тенденцияси кузатилмоқда. Хусусан, 2025 йил 1 январ ҳолатига кўра вилоятнинг доимий аҳолиси сони 3 639,3 минг кишини

ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 2,2 фоизга ошган. Таҳлил натижаларига кўра, 2024 йил давомида туғилганлар сони 100,9 минг нафарни ташкил этган бўлиб, ҳар 1000 аҳолига нисбатан 28,0 промилле даражасида қайд этилган. Шу билан бирга, ўлим кўрсаткичи 15,5 минг нафарни ташкил қилиб, 4,3 промилле даражасида шаклланган[8]. Натижада табиий ўсиш ижобий бўлиб, аҳоли сонининг ўсишига хизмат қилган. Бу ҳолат аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларининг ҳозирги босқичда кенгайтирилган турига яқин эканлигини кўрсатади. Яъни, туғилиш даражасининг ўлимдан юқори бўлиши меҳнат ресурсларининг келгусида барқарор шаклланишини таъминлайди. Шу билан бирга, ҳудудлар кесимида демографик кўрсаткичлар ўртасида сезиларли фарқлар мавжудлиги аниқланди. Айрим туманларда туғилиш даражаси юқори бўлиб, бу ерларда аҳоли ўсиш суръатлари юқори эканлиги кузатилади. Бошқа ҳудудларда эса мазкур кўрсаткич нисбатан паст бўлиб, демографик ўсиш суръатлари секинроқ кечмоқда. Масалан, айрим туманларда туғилиш коэффиценти 30 промилледан юқори бўлган ҳолатлар қайд этилган бўлса, бошқа ҳудудларда бу кўрсаткич 25–26 промилле атрофида шаклланган[8]. Бу эса аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнида ҳудудий номуносиблик мавжудлигини кўрсатади

Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнида чуқурроқ таҳлил қилишда миграция омиллари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Қашқадарё вилоятида кузатилган демографик жараёнлар шуни кўрсатадики, аҳоли сонининг табиий ўсишига қарамасдан, миграция оқимлари меҳнат ресурслари шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, таҳлил қилинган маълумотларга кўра, вилоятда манфий миграция сальдоси кузатилиб, аҳолининг муайян қисми бошқа ҳудудларга кўчиб кетган. Бу ҳолат, айниқса, меҳнатга лаёқатли аҳоли улушининг қисқаришига олиб келиши мумкин.

Миграция жараёнларининг кучайиши меҳнат бозорида бир қатор зиддиятли ҳолатларни юзага келтиради. Бир томондан, ишчи кучининг чиқиб кетиши айрим соҳаларда меҳнат ресурслари етишмаслигига сабаб бўлса, иккинчи томондан, аҳоли сони юқори суръатларда ўсиб бораётган ҳудудларда иш ўринларига бўлган талабнинг ортиши сақланиб қолмоқда. Шу нуқтаи назардан, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари ва миграция ўртасидаги ўзаро боғлиқлик меҳнат ресурсларининг ҳудудий тақсимланишида номутаносибликларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, меҳнат ресурслари ортиқча бўлган ҳудудлардан иқтисодий фаоллик юқори бўлган ҳудудларга кўчиш жараёнлари кучаймоқда. Шу билан бирга, бандлик ва ишсизлик кўрсаткичлари ҳам демографик жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Аҳоли ўсиш суръатларининг юқорилиги меҳнат бозорига кириб келувчи ёшлар сонининг ортишига сабаб бўлиб, бу эса иш ўринларига бўлган рақобатни кучайтиради. Агар иқтисодиётда янги иш ўринлари яратиш суръатлари аҳоли ўсишидан орқада қолса, бу ҳолат ишсизлик даражасининг ошишига олиб келиши мумкин. Аксинча, меҳнат ресурсларининг ташқи миграцияси айрим ҳолларда ишсизлик даражасини сунъий равишда пасайтириши мумкин, бироқ бу ҳолат ҳудуддаги иқтисодий фаолликнинг пасайиши ва инсон капитали йўқотилишига олиб келади.

1-жадвал.

Демографик жараёнлар ва меҳнат ресурсларига таъсири (Қашқадарё вилояти мисолида)[8].

Кўрсаткич	Миқдор (2024 й.)	Омил	Таъсир
Туғилиш	99 884	Оила институти барқарорлиги, аҳоли зичлиги	Ёшлар сони ошади → меҳнат ресурси кенгаяди
Ўлим	9 819	Тиббий хизмат, турмуш даражаси	Умр давомийлиги ошади → қариш жараёни

Табиий ўсиш	90 065	Туғилиш > ўлим	Аҳоли ўсади → иш ўринларига талаб ошади
Миграция	+2 703	Иқтисодий омиллар	Ишчи кучи ҳудудда сақланади
Никоҳ	25 166	Ижтимоий барқарорлик	Туғилишга ижобий таъсир
Ажрим	1 665	Ижтимоий муаммолар	Демографик барқарорликка салбий таъсир

Манба: Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини таҳлил қилишда демографик кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги ва уларнинг меҳнат ресурслари шаклланишига таъсирини комплекс ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Қашқадарё вилояти мисолида олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, мазкур жараёнлар тизимли хусусиятга эга бўлиб, ҳар бир демографик кўрсаткич меҳнат бозори ҳолатига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатади.

Таҳлил қилинган маълумотларга кўра, 2024 йилда вилоятда туғилганлар сони 99 884 нафарни ташкил этган бўлиб, бу аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларининг асосий драйвери ҳисобланади. Ўлим кўрсаткичи эса 9 819 нафарни ташкил этган ва туғилишга нисбатан анча паст даражада шаклланган. Натижада табиий ўсиш 90 065 нафарни ташкил этиб, аҳоли сонининг барқарор ўсишини таъминлаган[8]. Мазкур ҳолат демографик жараёнларнинг кенгайтирилган такрор барпо бўлиш турига хос эканлигини кўрсатади. Бу эса келгусида меҳнат ресурсларининг миқдор жиҳатдан ортишига хизмат қилади. Бироқ, аҳоли ўсиш суръатларининг юқорилиги меҳнат бозорига кириб келувчи ёшлар сонининг ортишига олиб келиб, иш ўринларига бўлган талабни кучайтиради. Агар иқтисодиёт тармоқларида янги иш ўринлари яратиш суръатлари аҳоли ўсишидан орқада қолса, бу ҳолат ишсизлик даражасининг ошишига сабаб бўлиши мумкин.

Миграция жараёнлари таҳлилига кўра, вилоятда 21 813 нафар аҳоли кўчиб келган бўлса, 19 110 нафар аҳоли кўчиб кетган ва натижада 2 703 нафарлик мусбат миграция сальдоси шаклланган. Бу ҳолат меҳнат ресурсларининг ҳудудда сақланиб қолиши ва қисман кўпайишига хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, миграция жараёнлари меҳнат ресурсларининг ҳудудий тақсимланишида муҳим омил сифатида намоён бўлиб, иқтисодий фаоллик юқори бўлган ҳудудларга ишчи кучининг йўналишини белгилайди. Шунингдек, никоҳ ва ажрим кўрсаткичлари ҳам аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларига таъсир этувчи муҳим ижтимоий омиллардан ҳисобланади. Жумладан, 2024 йилда никоҳлар сони 25 166 тани ташкил этган бўлса, ажримлар сони 1 665 тани ташкил этган[8]. Никоҳлар сонининг юқорилиги оила институтининг барқарорлигини кўрсатиб, туғилиш даражасига ижобий таъсир кўрсатади. Ажримлар сонининг мавжудлиги эса айрим ҳолларда демографик жараёнларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Жадвалли таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, демографик жараёнлар — туғилиш, ўлим, миграция ва оилавий муносабатлар — ўзаро боғлиқ ҳолда меҳнат ресурсларининг шаклланишига комплекс таъсир кўрсатади. Хусусан, туғилиш даражасининг юқорилиги меҳнат ресурслари ҳажмини оширса, миграция жараёнлари уларнинг ҳудудий тақсимланишини белгилайди, ўлим кўрсаткичлари эса аҳоли ёш таркибига таъсир кўрсатади. Умуман олганда, Қашқадарё вилоятида аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари ижобий демографик тенденцияга эга бўлиб, меҳнат ресурсларининг шаклланиши учун қулай асос яратади. Бироқ мазкур жараёнларнинг барқарорлиги иқтисодиётда янги иш ўринлари яратиш, инсон капитали сифатини ошириш ва меҳнат бозорини самарали тартибга солиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари меҳнат ресурслари шаклланишининг ҳал қилувчи демографик асоси ҳисобланади. Қашқадарё вилояти мисолида аниқланганидек, туғилиш даражасининг юқорилиги ва табиий ўсишнинг ижобий кўрсаткичлари меҳнат ресурсларининг миқдор жиҳатдан барқарор ўсишини таъминламоқда.

Шу билан бирга, тадқиқот давомида демографик жараёнлар ва меҳнат бозори ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тизимли хусусиятга эга эканлиги асосланди. Хусусан, аҳоли ўсиш суръатларининг юқорилиги меҳнат бозорига кириб келувчи ёшлар сонининг ортишига олиб келаётган бўлса, миграция жараёнлари меҳнат ресурсларининг ҳудудий тақсимланишида муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Таҳлил натижаларига кўра, демографик ўсиш ва меҳнат бозори ривожланиши ўртасидаги номутаносиблик муайян иқтисодий муаммоларни келтириб чиқариши мумкинлиги аниқланди. Яъни, аҳоли сонининг тез ўсиши шароитида иқтисодиёт тармоқларида иш ўринлари яратиш суръатлари етарли даражада бўлмаса, бу ҳолат ишсизлик даражасининг ошишига сабаб бўлади. Мазкур тадқиқотнинг асосий илмий натижаси сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини меҳнат бозори билан уйғунлаштирган ҳолда баҳолаш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва уларни прогноз қилишда муҳим методологик ёндашув ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, мазкур тадқиқот демографик жараёнларни меҳнат ресурслари сиёсати билан интеграциялаш зарурлигини асослаб берди. Бу эса аҳоли ўсишини иқтисодий ривожланиш билан мувофиқлаштириш орқали ишсизликни камайтириш, меҳнат бозорини мувозанатлаштириш ва инсон капитали салоҳиятидан самарали фойдаланишга хизмат қилади.

Олиб борилган таҳлил натижалари аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнлари ва меҳнат ресурслари шаклланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни янада чуқурроқ ўрганиш зарурлигини кўрсатди. Хусусан, демографик ўсиш суръатлари ва меҳнат бозори имкониятлари ўртасидаги номутаносибликлар айрим иқтисодий муаммоларни келтириб чиқараётганлиги аниқланди. Шу муносабат билан, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини самарали бошқариш ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадида қуйидаги таклифларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

1. Аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнларини ҳисобга олган ҳолда меҳнат ресурсларини прогноз қилишнинг интеграл тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бу орқали аҳоли ўсиш суръатлари ва меҳнат бозори эҳтиёжлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш мумкин.

2. Аҳоли ўсиш суръатлари юқори бўлган ҳудудларда, хусусан қишлоқ туманларида, меҳнат бозорига кириб келаётган ёшлар сонига мос равишда янги иш ўринлари яратишга қаратилган ҳудудий дастурларни ишлаб чиқиш зарур.

3. Ёшлар бандлигини таъминлаш мақсадида касбий таълим тизимини меҳнат бозори талаблари билан уйғунлаштириш, амалиётга йўналтирилган таълим моделларини кенг жорий этиш лозим.

4. Миграция жараёнларини тартибга солиш орқали меҳнат ресурсларининг ҳудудий тақсимланишини оптималлаштириш, айниқса меҳнат ресурслари ортиқча бўлган ҳудудларда ички бандлик имкониятларини кенгайтириш муҳим ҳисобланади.

5. Демографик жараёнларнинг меҳнат бозорига таъсирини инобатга олган ҳолда инсон капитали сифатини оширишга қаратилган

чора-тадбирларни кучайтириш, жумладан таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ҳимоя тизимларини такомиллаштириш талаб этилади.

Адабиётлар

1. Lotka A.J. *Elements of Physical Biology*. – New York: Williams & Wilkins, 1925.
2. Kuczynski R.R. *The Balance of Births and Deaths*. – Washington: Brookings Institution, 1935.
3. Coale A., Demeny P. *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. – Princeton: Princeton University Press, 1966.
4. Notestein F. *Population – The Long View*. – Chicago: University of Chicago Press, 1945.
5. Becker G.S. *A Treatise on the Family*. – Cambridge: Harvard University Press, 1981.
6. Caldwell J.C. *Theory of Fertility Decline*. – London: Academic Press, 1982.
7. Bongaarts J.A. *Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility*. – *Population and Development Review*, 1978.
8. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси маълумотлари. www.stat.uz

EKSPORTGA YO‘NALTIRILGAN O‘SISH (EXPORT-LED GROWTH) MODELI: NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLAR, EMPIRIK DALILLAR VA RIVOJLANAYOTGAN IQTISODIYOTLAR UCHUN STRATEGIK AHAMIYATI

Sobirova Muxlisa Sherali qizi

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
“O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning
ilmiy asoslari va muammolari” ilmiy tadqiqot markazi
tayanch doktoranti*

ORCID: 0009-0003-6846-774X

sobirovamuhlisa80@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada eksportga yo‘naltirilgan o‘shish (Export-Led Growth — ELG) modelining nazariy-metodologik asoslari, klassik va zamonaviy xalqaro savdo nazariyalari bilan uzviy bog‘liqligi hamda turli mamlakatlar tajribasida namoyon bo‘lgan empirik natijalari tizimli ravishda tadqiq etilgan. Sharqiy Osiyo mamlakatlarida eksportga yo‘naltirilgan sanoatlashtirishning iqtisodiy o‘shish, tarkibiy transformatsiya va texnologik modernizatsiyaga ta’siri tahlil qilinib, Lotin Amerikasi, Afrika, Janubiy Osiyo va Fors ko‘rfazi davlatlarida kuzatilgan farqli natijalarning institutsional hamda tarkibiy omillari ochib berilgan. Shuningdek, eksport va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqligi, tashqi shoklarga moyillik, eksport tarkibining sifati va “umumiylashtirish xatosi” kabi ilmiy munozarali jihatlar tanqidiy baholangan. O‘zbekiston sharoitida ELG modelidan foydalanish imkoniyatlari eksportni oddiy miqdoriy kengaytirish emas, balki yuqori qo‘shilgan qiymatli

ishlab chiqarish, inson kapitali, innovatsiyalar, logistika infratuzilmasi va institutsional islohotlar bilan uyg'unlashtirilgan kompleks strategiya sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: eksportga yo'naltirilgan o'sish, tashqi savdo, iqtisodiy o'sish, eksport diversifikatsiyasi, import o'rnini bosish, sanoatlashtirish, raqobatbardoshlik, global qiymat zanjirlari, institutsional sifat.

МОДЕЛЬ ЭКСПОРТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО РОСТА (EXPORT-LED GROWTH): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ЭМПИРИЧЕСКИЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИВАЮЩИХСЯ ЭКОНОМИК

Собирова Мухлиса Шерали кизи

Аспирант Научно-исследовательского центра
«Научные основы и проблемы развитие
экономики Узбекистана» при Ташкентском
государственном экономическом
университете

Аннотация. В данной статье системно исследуются теоретико-методологические основы модели экспортно-ориентированного роста (Export-Led Growth — ELG), ее взаимосвязь с классическими и современными теориями международной торговли, а также эмпирические результаты, проявившиеся в опыте различных стран. Проанализировано влияние экспортно-ориентированной индустриализации в странах Восточной Азии на экономический рост, структурную трансформацию и технологическую модернизацию, а также раскрыты институциональные и структурные факторы, обусловившие различия в результатах, наблюдаемых в странах Латинской Америки, Африки, Южной Азии и государствах Персидского залива. Кроме того, критически рассмотрены дискуссионные аспекты, связанные с причинно-следственной взаимосвязью между экспортом и экономическим ростом, уязвимостью к внешним шокам, качеством структуры экспорта и проблемой «ошибки чрезмерного обобщения» (generalization fallacy). На основе проведенного анализа обосновано, что в условиях Узбекистана применение модели ELG должно рассматриваться не как простое количественное расширение экспорта, а как комплексная стратегия, сочетающая развитие производства продукции с высокой добавленной стоимостью, укрепление человеческого капитала, стимулирование инноваций, совершенствование логистической инфраструктуры и проведение институциональных реформ.

Ключевые слова: экспортно-ориентированный рост, внешняя торговля, экономический рост, диверсификация экспорта, импортозамещение, индустриализация, конкурентоспособность, глобальные цепочки создания стоимости, институциональное качество.

EXPORT-LED GROWTH (ELG) MODEL: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS, EMPIRICAL EVIDENCE, AND STRATEGIC IMPLICATIONS FOR DEVELOPING ECONOMIES

Sobirova Mukhlisa Sherali kizi

PhD student at the Scientific research center
“Scientific Foundations and Problems of Development
of the Economy of Uzbekistan” under the
Tashkent State University of
Economics

Abstract. This article provides a systematic examination of the theoretical and methodological foundations of the Export-Led Growth (ELG) model, its relationship with both classical and contemporary theories of international trade, and the empirical evidence observed across different countries. Particular attention is devoted to analyzing the impact of export-oriented industrialization in East Asian economies on economic growth, structural transformation, and technological modernization, while also identifying the institutional and structural factors underlying the divergent outcomes experienced by countries in Latin America, Africa, South Asia, and the Gulf region. Furthermore, the study critically evaluates several debated issues in the ELG literature, including the causal relationship between exports and economic growth, vulnerability to external shocks, the quality of export composition, and the problem of the generalization fallacy. Based on the findings, the paper argues that, in the context of Uzbekistan, the implementation of the ELG model should not be viewed merely as a strategy for expanding export volumes. Instead, it should be conceived as a comprehensive development strategy integrating high value-added production, human capital development, innovation, logistics infrastructure, and institutional reforms.

Keywords: Export-Led Growth, international trade, economic growth, export diversification, import substitution, industrialization, competitiveness, global value chains, institutional quality.

Kirish.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri milliy sanoatni jadallashtirish, ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish va aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladigan optimal tashqi savdo strategiyasini tanlashdan iborat bo'ldi. Mazkur ilmiy-amaliy muammo doirasida ikki muqobil yondashuv shakllandi: ichki bozorni proteksionistik vositalar orqali himoya qilishga asoslangan import o'rnini bosuvchi sanoatlashtirish (Import Substitution Industrialization — ISI) hamda tashqi bozorlardagi talab va raqobat imkoniyatlaridan foydalanishga yo'naltirilgan eksportga asoslangan o'sish (Export-Led Growth — ELG) strategiyasi. Lotin Amerikasi mamlakatlarining aksariyati dastlab ISI modelini

qo'llagan bo'lsa, 1960–1970-yillarda Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur va Gonkongda amalga oshirilgan eksportga yo'naltirilgan sanoat siyosati iqtisodiy rivojlanishning muqobil va yuqori samarali yo'lini namoyon etdi [1; 14].

ELG konsepsiyasiga ko'ra, milliy iqtisodiyotning jahon bozorlariga chuqur integratsiyalashuvi resurslarning nisbatan samarali tarmoqlarga qayta taqsimlanishini, ishlab chiqarish miqyosining kengayishini, ilg'or texnologiyalar va boshqaruv amaliyotlarining o'zlashtirilishini hamda korxonalar raqobatbardoshligining oshishini ta'minlaydi. Eksport tushumlari kapital va texnologik importni moliyalashtirish imkonini kengaytirib, to'lov balansi va xorijiy valyuta cheklovlarini yumshatadi. Biroq zamonaviy empirik adabiyotlar eksportning o'sishga ta'siri avtomatik va universal emasligini, uning natijadorligi eksport tarkibi, institutsional muhit, inson kapitali sifati, infratuzilma va makroiqtisodiy boshqaruvga bog'liqligini ko'rsatadi [6; 11; 13].

Tadqiqotning maqsadi ELG modelining nazariy asoslarini tizimlashtirish, uning tarixiy evolyutsiyasi va asosiy transmissiya mexanizmlarini aniqlash, turli mintaqalar bo'yicha empirik natijalarni qiyosiy tahlil qilish hamda O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy abstraksiyalash, tarixiy-mantiqiy yondashuv va ikkilamchi empirik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar sharhi.

ELG konsepsiyasining nazariy ildizlari A. Smitning mutlaq ustunlik va D. Rikardoning nisbiy ustunlik g'oyalariga borib taqaladi. Ushbu nazariyalarga ko'ra, mamlakatlarning o'zlari nisbatan samarali ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlarga ixtisoslashuvi xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirib, umumiy farovonlikni oshiradi. Xeksher–Olin modeli mazkur yondashuvni ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasi orqali izohlab, kapital, mehnat

va tabiiy resurslarning nisbiy ko'pligi eksport ixtisoslashuvini belgilashini asoslaydi. Shu tariqa klassik va neoklassik nazariyalar eksportni dastlab statik samaradorlik manbai sifatida talqin qilgan bo'lsa, keyingi tadqiqotlar uni texnologik yangilanish va uzoq muddatli unumdorlik o'sishining dinamik omili sifatida ko'ra boshladi.

B. Balassa rivojlanayotgan mamlakatlarning savdo rejimlarini qiyosiy tahlil qilib, eksportni rag'batlantiruvchi siyosat yuritgan iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi, sanoat mahsuldorligi va iqtisodiy o'sish sur'atlari nisbatan yuqori bo'lishini empirik jihatdan ko'rsatdi [1]. Balassa yondashuvida eksport bozorlaridagi raqobat korxonalarni mahsulot sifati, xarajatlar, texnologiya va boshqaruvni uzluksiz takomillashtirishga majbur qiluvchi institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Natijada tashqi talabning kengayishi nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshiradi, balki iqtisodiyotning tarkibiy modernizatsiyasiga ham turtki beradi.

A. Kryuger import o'rnini bosish siyosatining institutsional oqibatlarini "rentaga intiluvchi xulq-atvor" (rent-seeking behavior) tushunchasi orqali izohladi. Litsenziyalar, kvotalar, yuqori tariflar va selektiv imtiyozlar mavjud sharoitda iqtisodiy subyektlar resurslarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga emas, balki ma'muriy imtiyozlardan foydalanishga yo'naltirishi mumkin [8]. Bunday holat raqobat muhitini zaiflashtirib, samarasiz korxonalarni sun'iy ravishda saqlab qoladi va jamiyat miqyosida farovonlik yo'qotishlariga olib keladi. Shu sababli tashqi savdoni oqilona liberallashtirish va eksportchilar uchun teng raqobat sharoitini shakllantirish resurs taqsimotidagi buzilishlarni kamaytirish vositasi sifatida qaraladi.

G. Feder iqtisodiyotni eksport va eksportga yo'naltirilmagan sektorlarga ajratgan ikki sektorli model orqali eksport sektorining chegaraviy unumdorligi yuqoriroq bo'lishi mumkinligini nazariy va ekonometrik jihatdan asoslab berdi

[6]. Modelda eksport sektorining ustunligi miqyos samarasi, boshqaruv va texnologiya bo'yicha ijobiy tashqi ta'sirlar, xalqaro raqobat intizomi hamda eksport tushumlari evaziga kapital tovarlari importini moliyalashtirish imkoniyati bilan izohlanadi. Feder modeli eksportning iqtisodiy o'sishga bevosita hissasi bilan bir qatorda, eksport qilmaydigan tarmoqlarga bilim, texnologiya va malaka tarqalishi orqali bilvosita ta'sirini ham hisobga olishi bilan ahamiyatlidir.

Yangi savdo nazariyasi va endogen o'sish konsepsiyalari eksportning iqtisodiy o'sishga ta'sirini mukammal raqobat va o'zgarmas miqyos qaytimi doirasidan tashqarida izohladi. P. Krugman miqyos iqtisodiyoti va nomukammal raqobat sharoitida bozor hajmining kengayishi korxonalarga o'rtacha xarajatlarni pasaytirish va mahsulot xilma-xilligini oshirish imkonini berishini ko'rsatdi. G. Grossman va E. Helpman esa xalqaro savdo, ilmiy-tadqiqot faoliyati, innovatsiyalar va "amalda o'rganish" (learning-by-doing) o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab, eksportni bilimlar jamg'arilishi va uzoq muddatli umumiy omillar unumdorligi o'sishining muhim manbai sifatida talqin qildi [7; 9].

1950–1960-yillarda ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar, ayniqsa Lotin Amerikasi davlatlari, xomashyo eksportiga qaramlikni kamaytirish va milliy sanoat bazasini shakllantirish maqsadida import o'rnini bosuvchi sanoatlashtirish siyosatini tanladi. Dastlab mazkur strategiya ayrim ishlab chiqarish quvvatlarini yaratishga xizmat qilgan bo'lsa-da, uzoq muddatda yuqori tariflar, valyuta kursining ortiqcha qadrlanishi, cheklangan ichki bozor va doimiy davlat ko'magiga bog'liq samarasiz korxonalar shakllanishiga sabab bo'ldi. Eksport tushumlarining yetarli darajada oshmasligi, import qilinadigan kapital va oraliq tovarlarga talabning ortishi hamda tashqi qarz muammolari ISI modelining ichki ziddiyatlarini kuchaytirdi [8; 13].

Sharqiy Osiyo mamlakatlari esa eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirishni bozor mexanizmlari va faol davlat siyosatining uyg'unligi asosida amalga oshirdi.

Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur va Gonkong tajribasida raqobatbardosh valyuta kursi, maqsadli eksport kreditlari, soliq rag'batlari, inson kapitaliga investitsiyalar, texnologiya transferi va eksport natijalariga bog'langan davlat ko'magi muhim rol o'ynadi. Ushbu siyosat korxonalarni jahon bozori standartlariga moslashishga, ishlab chiqarish tarkibini mehnat talab tarmoqlardan kapital va texnologiya talab tarmoqlarga bosqichma-bosqich o'tkazishga imkon berdi. Jahon banki mazkur jarayonni yuqori jamg'arma, investitsiya, makroiqtisodiy intizom va institutsional salohiyat bilan bog'liq kompleks rivojlanish modeli sifatida baholagan [14].

1980–1990-yillarda savdoni liberallashtirish va eksportni rag'batlantirish tamoyillari xalqaro moliya institutlari tavsiyalarining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Biroq turli mintaqalarda bir xil siyosat paketlari turlicha natija berdi. Bu holat eksportga ochiqlikning o'zi yetarli shart emasligini, undan olinadigan samara sanoat siyosati sifati, infratuzilma, moliyaviy tizim, davlat boshqaruvi va milliy korxonalarning texnologik singdirish salohiyati bilan belgilanadigan shartli jarayon ekanini ko'rsatadi.

Ilmiy adabiyotlarda eksportning iqtisodiy o'sishga ta'sir etish kanallari quyidagi o'zaro bog'liq mexanizmlar orqali izohlanadi:

- Miqyos samarasi — tashqi bozorlarga chiqish korxonalarga ichki talab hajmi bilan cheklanib qolmasdan ishlab chiqarishni kengaytirish, doimiy xarajatlarni katta hajmdagi mahsulotga taqsimlash va o'rtacha tannarxni pasaytirish imkonini beradi.
- Texnologik va bilimlar diffuziyasi — xalqaro xaridorlar, transmilliy kompaniyalar va global qiymat zanjirlari bilan hamkorlik mahalliy korxonalarning texnologiya, standart, marketing va boshqaruv kompetensiyalarini o'zlashtirishini jadallashtiradi.

➤ Xorijiy valyuta cheklovining yumshashi — eksport tushumlari kapital uskunalari, oraliq mahsulotlar va zamonaviy texnologiyalar importini moliyalashtirib, investitsion faollik hamda ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishiga xizmat qiladi.

➤ Resurslar taqsimotining takomillashuvi — nisbiy ustunlik va bozor signallari asosida mehnat, kapital va tadbirkorlik resurslari yuqori unumdorlikka ega bo'lgan tarmoqlarga yo'naltiriladi.

➤ Raqobat va institutsional intizom — tashqi bozordagi qat'iy narx, sifat va yetkazib berish talablari korxonalarni samaradorlikni oshirishga, davlatni esa makroiqtisodiy barqarorlik, bojxona, sertifikatlash va logistika institutlarini takomillashtirishga undaydi.

Mazkur mexanizmlar o'zaro sinergik ta'sir ko'rsatadi: eksportning kengayishi qisqa muddatda yalpi talabni qo'llab-quvvatlasa, o'rta va uzoq muddatda kapital jamg'arilishi, innovatsiyalar, mehnat unumdorligi va umumiy omillar unumdorligi oshishiga zamin yaratadi. Shu jihatdan ELG modeli eksportni faqat tashqi talab manbai sifatida emas, balki iqtisodiyotning tarkibiy va texnologik transformatsiyasini jadallashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qiladi. **Empirik tadqiqotlar sharhi.**

ELG gipotezasini empirik tekshirishda vaqt qatorlari va panel ma'lumotlarga asoslangan kointegratsiya tahlili, Grenjer sababiylik testi, ARDL/ECM modellari, vektor avtoregressiya hamda vaqt-chastota domeni usullaridan keng foydalaniladi. Tadqiqot natijalari eksport va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikning mamlakat, davr, eksport tarkibi va tanlangan ekonometrik usulga qarab farqlanishini ko'rsatadi. Quyidagi jadvalda ayrim vakillik tadqiqotlarining xulosalari umumlashtirilgan.

1-jadval.

Eksportga yo'naltirilgan o'sish (ELG) gipotezasi bo'yicha xalqaro empirik tadqiqotlar natijalarining qiyosiy tavsifi

Mamlakat / mintaqa	Davr va metod	Asosiy ilmiy natija
Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur va Gonkong	1965–1990-yillar; tarixiy-institutsional tahlil	Eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish yuqori o'sish va tarkibiy transformatsiya bilan uyg'unlashgan [14].
ASEAN-8 mamlakatlari	Lee, Hasyim va Lin (2023); panel kointegratsiya	Eksport va YAIM o'rtasida uzoq muddatli musbat bog'liqlik aniqlangan [10].
Janubiy Osiyo mamlakatlari	1991–2017-yillar; panel ARDL/ECM	Eksport va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan [11].
EAC va SADC iqtisodiyotlari	2025-yil; mintaqaviy panel tahlili	Natijalar institutsional sifat va savdo infratuzilmasiga bog'liq holda farqlangan [15].
Fors ko'rfazi hamkorlik kengashi mamlakatlari	1975–2016-yillar; Yoxansen kointegratsiyasi	ELG gipotezasi faqat ayrim mamlakatlarda tasdiqlangan [12].
Gretsiya	Dritsaki va Dritsaki (2024); vaqt qatori tahlili	Uzoq muddatda ELG, qisqa muddatda esa importga tayangan o'sish mexanizmi ustun bo'lgan [5].

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ELG gipotezasi Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda nisbatan barqaror tasdiqlangan bo'lsa-da, Afrika, Fors ko'rfazi va ayrim rivojlangan iqtisodiyotlarda natijalar aralash yoki shartli xususiyatga ega [5; 10–12; 15]. Ushbu tafovut eksport hajmining o'zi emas, balki uning tarkibiy sifati hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini anglatadi. Xomashyo eksporti narx tebranishlariga yuqori darajada bog'liq bo'lsa, qayta ishlangan, texnologik va bilim talab qiluvchi mahsulotlar eksporti mamlakat ichida ko'proq qo'shilgan qiymat, malaka va innovatsion tashqi samaralarni shakllantiradi. Demak, ELG

modelining natijadorligi eksport diversifikatsiyasi, institutsional sifat, inson kapitali va makroiqtisodiy boshqaruv bilan belgilanadi.

ELG modeliga qaratilgan tanqidlar va cheklovlar.

Eksport va YAIM o'sishi o'rtasidagi musbat korrelyatsiya har doim ham eksportdan o'sishga yo'nalgan bir tomonlama sababiylikni anglatmaydi. Ayrim tadqiqotlarda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish quvvatlari va raqobatbardoshlikni oshirib, eksportni kengaytirishi, ya'ni Growth-Led Exports (GLE) mexanizmi ustun bo'lishi aniqlanadi. Boshqa holatlarda ikki tomonlama sababiylik yoki uchinchi omillar — investitsiyalar, institutlar va texnologik rivojlanish — eksport hamda o'sishga bir vaqtda ta'sir ko'rsatishi mumkin. Endogenlik va teskari sababiylik muammolari ELG gipotezasini baholashda puxta ekonometrik identifikatsiyani talab qiladi.

Eksportga yuqori darajada qaram iqtisodiyotlar jahon talabining pasayishi, xomashyo narxlarining tebranishi, proteksionistik choralar, geosiyosiy cheklovlar va asosiy savdo hamkorlaridagi iqtisodiy tanazzullarga nisbatan sezgir bo'ladi. 1997–1998-yillardagi Osiyo moliyaviy inqirozi hamda 2008–2009-yillardagi global moliyaviy inqiroz tashqi talabga ortiqcha tayanishning makroiqtisodiy xatarlarini namoyon etdi. Shu sababli eksportga yo'naltirilgan strategiya bozorlar va mahsulotlar diversifikatsiyasi, yetarli xalqaro zaxiralar hamda ichki talabni qo'llab-quvvatlovchi siyosat bilan muvozanatlashtirilishi zarur.

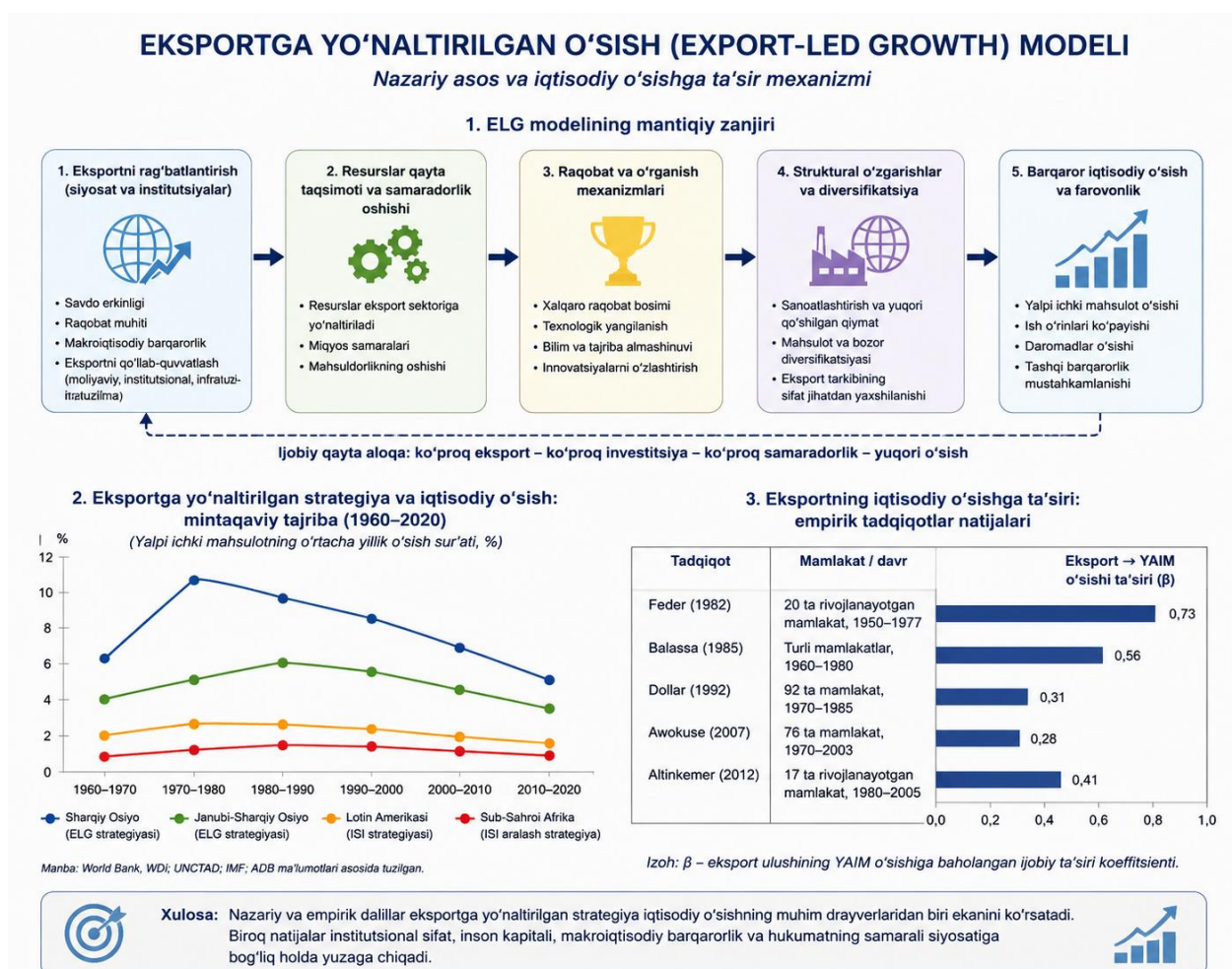
Eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish past ish haqi va mehnat talab qiluvchi yig'uv operatsiyalariga uzoq muddatli tayanib qolgan taqdirda daromadlar tengsizligini kuchaytirishi va "o'rta daromad tuzog'i" xavfini oshirishi mumkin. Bunday modelda eksport hajmi ortsa-da, milliy iqtisodiyotda yaratiladigan qo'shilgan qiymat, texnologik kompetensiya va mahalliy yetkazib beruvchilar ulushi cheklangan bo'lib qoladi. Shu bois eksport siyosati ishlab chiqarish zanjirining yuqori bo'g'inlariga o'tish, ilmiy-tadqiqot faoliyati, kasbiy

ko'nikmalar va mahalliyashtirish darajasini oshirish bilan birga olib borilishi lozim.

J. Bhagwati tomonidan ilgari surilgan “umumiylashtirish xatosi” (fallacy of composition)ga ko'ra, ayrim mamlakat uchun samarali bo'lgan eksportni jadal kengaytirish strategiyasi barcha rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan bir vaqtda qo'llanganda xuddi shunday natija bermasligi mumkin [2]. Bir xil tovarlar bo'yicha global taklifning keskin oshishi narxlarning pasayishi va savdo shartlarining yomonlashuviga olib keladi. Mazkur cheklov eksport siyosatida mahsulot differentsiatsiyasi, innovatsiya, yangi bozorlarni egallash va global talab tendensiyalarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

1-rasm.

Eksportga yo'naltirilgan o'sish modelining iqtisodiy o'sishga ta'sir mexanizmi

Manba: muallif tomonidan ilmiy manbalarni umumlashtirish va sun'iy intellekt vositasidan foydalanish asosida ishlab chiqilgan.

1-rasmda eksportga yo'naltirilgan o'sish (Export-Led Growth – ELG) modelining iqtisodiy o'sishga ta'sir etishning konseptual mexanizmi tizimli ravishda tasvirlangan. Modelga ko'ra, davlat tomonidan eksport faoliyatini institutsional, moliyaviy va infratuzilmaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash resurslarning eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarga samarali taqsimlanishiga xizmat qiladi. Natijada ishlab chiqarish miqyosi kengayadi, mehnat unumdorligi ortadi hamda korxonalarning xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligi kuchayadi.

Eksport faoliyatining kengayishi korxonalarni xalqaro sifat standartlari va texnologik talablarni joriy etishga undaydi. Bu esa ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish, innovatsion faoliyatni faollashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirish orqali iqtisodiyotda ijobiy tarkibiy o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ulushining ortishi eksport tarkibini diversifikatsiya qilishga va tashqi bozorlardagi raqobat ustunligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Rasmda aks ettirilgan qayta aloqa (feedback) mexanizmi eksport hajmining ortishi investitsiyalar ko'payishiga, investitsiyalar esa ishlab chiqarish samaradorligi va eksport salohiyatining yanada kengayishiga olib kelishini ifodalaydi. Mazkur jarayon uzoq muddatli istiqbolda yalpi ichki mahsulotning o'sishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi, aholi daromadlarining ko'payishi hamda makroiqtisodiy barqarorlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, eksportga yo'naltirilgan o'sish modeli faqat tashqi savdo hajmini oshirish vositasi emas, balki iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasini, texnologik modernizatsiyasini va milliy raqobatbardoshlikni ta'minlovchi kompleks rivojlanish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur konseptual yondashuv O'zbekiston sharoitida ham eksportni diversifikatsiya qilish, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda milliy

iqtisodiyotning xalqaro qiymat zanjirlariga integratsiyalashuvini jadallashtirish nuqtai nazaridan alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda 2017-yildan boshlab valyuta bozorini liberallashtirish, tashqi savdo tartib-taomillarini soddalashtirish, eksportchilarni moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash, erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish hamda Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish jarayonini jadallashtirish orqali ochiq iqtisodiyot tamoyillari bosqichma-bosqich kuchaytirildi. Ushbu islohotlar ELG modelining ayrim elementlariga mos keladi. Biroq tarixan xomashyo va standartlashtirilgan tovarlar ulushi yuqori bo'lgan eksport tarkibini tayyor, qayta ishlangan va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar tomon o'zgartirish strategik vazifa bo'lib qolmoqda. Feder modeli nuqtayi nazaridan bunday tarkibiy siljish texnologik eksternalliklar, malaka oshishi va eksport sektoridan boshqa tarmoqlarga bilimlar tarqalishini kuchaytirishi mumkin [6].

O'zbekiston uchun eksportga yo'naltirilgan o'sish strategiyasining samaradorligi eksport hajmini mexanik ko'paytirish bilan emas, balki milliy ishlab chiqaruvchilarning global qiymat zanjirlaridagi mavqeini yaxshilash bilan baholanishi lozim. Buning uchun, birinchidan, meva-sabzavot, to'qimachilik va xomashyo eksportidan chuqur qayta ishlangan mahsulotlar, mashinasozlik, kimyo, farmatsevtika va raqamli xizmatlar eksportiga bosqichma-bosqich o'tish; ikkinchidan, xalqaro standartlashtirish, sertifikatlash, sovuq zanjir va transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish; uchinchidan, eksportni moliyalashtirish, sug'urtalash va faktoring vositalarini kengaytirish; to'rtinchidan, innovatsiya, ilmiy-tadqiqot va kasbiy ta'limni eksport siyosati bilan integratsiyalash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv Sharqiy Osiyo tajribasini mexanik ko'chirishdan ko'ra, uning asosiy tamoyillarini milliy institutsional va resurs sharoitlariga moslashtirishni nazarda tutadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari eksportga yo'naltirilgan o'sish modeli iqtisodiy rivojlanishning muhim, biroq mustaqil va universal kafolati bo'lmagan mexanizm ekanini ko'rsatadi. Sharqiy Osiyo tajribasi eksportning ishlab chiqarish miqyosi, texnologik o'zlashtirish, kapital jamg'arilishi va tarkibiy transformatsiyani jadallashtirish salohiyatini namoyon etgan. Shu bilan birga, boshqa mintaqalardagi aralash natijalar ELG samarasi eksportning tarkibi, institutsional salohiyat, inson kapitali, makroiqtisodiy barqarorlik va davlat siyosatining izchilligiga bog'liqligini tasdiqlaydi. O'zbekiston sharoitida ELG modeli yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar eksportini kengaytirish, mahsulot va bozor diversifikatsiyasini chuqurlashtirish, global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv hamda eksport faoliyatini innovatsion va logistika infratuzilmasi bilan ta'minlashga qaratilgan kompleks rivojlanish strategiyasining tarkibiy qismi sifatida qo'llanishi lozim. Shu asosda eksport siyosatining mezoni faqat eksport tushumlari o'sishi emas, balki milliy qo'shilgan qiymat, mehnat unumdorligi, texnologik murakkablik va iqtisodiyotning tashqi shoklarga chidamliligi oshishi bo'lishi kerak.

Adabiyotlar

1. Balassa, B. (1978). Exports and economic growth: Further evidence. *Journal of Development Economics*, 5(2), 181–189.
2. Bhagwati, J. N. (1988). Export-Promoting Trade Strategy: Issues and Evidence. *World Bank Research Observer*, 3(1), 27–57.
3. Bozatli, O. et al. (2023). Time- and frequency-domain causality analysis of exports and growth.
4. Cherif, R., & Hasanov, F. (2024). The Return of the Policy That Shall Not Be Named: Principles of Industrial Policy. IMF Working Paper.
5. Dritsaki, M., & Dritsaki, C. (2024). Export-Led and Import-Led Growth Hypotheses: Empirical Evidence from Greece. In *Applied Economic Research and Trends (ICOAE 2023)*. Springer.
6. Feder, G. (1983). On exports and economic growth. *Journal of Development Economics*, 12(1–2), 59–73.
7. Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. MIT Press.

8. Krueger, A. O. (1978). Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts and Consequences. NBER.
9. Krugman, P. (1994). The Myth of Asia's Miracle. Foreign Affairs, 73(6), 62–78.
10. Lee, C.-W., Hasyim, B., & Lin, J.-Y. (2023). The Export-Led Growth Hypothesis: Some Evidence from the 8-ASEAN. Journal of Applied Finance & Banking, 13(2).
11. Kumar, M., Nargis, & Begam, A. (2020). Export-led growth hypothesis: Empirical evidence from selected South Asian countries. Asian Journal of Economic Modelling, 8(1), 1–15.
12. Kalaitzi, A. S., & Chamberlain, T. W. (2020). The validity of the export-led growth hypothesis: some evidence from the GCC. Journal of International Trade & Economic Development, 30(2).
13. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2014). Economic Development (12th ed.). Pearson.
14. World Bank. (1993). The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy. Oxford University Press.
15. Empirical Re-Investigation into the Export-Led Growth Hypothesis: Evidence from EAC and SADC Economies (2025). Economies (MDPI), 13(6), 175.

БОЛАЛАР САЛОМАТЛИГИ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ АҲОЛИ КАМБАҒАЛЛИК ДАРАЖАСИГА ТАЪСИРИ

Эргашева Зиёда Баходир қизи

Ўзбекистон Миллий университети Иқтисодийёт факультети 4-курс
талабаси

Тел: +998971959929, e-mail: ziyodaeg99@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4455-3976

Аннотация. Мақолада мамлакатдаги камбағаллик даражаси ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг болалар ўлими кўрсаткичларига таъсирининг назарий-услубий ҳамда амалий-эконометрик асослари таҳлил қилинган. Тадқиқотда ушбу йўналишдаги ЮНИСЕФ ва ЖССТ концептуал қарашлари тизимлаштирилиб, давлат харажатлари, камбағаллик, эмлаш қамрови ҳамда ижтимоий-демографик омилларнинг болалар ўлими билан ўзаро боғлиқлиги STATA дастурида Пирсон ва Спирмен корреляцион таҳлили орқали баҳоланган.

Калит сўзлар: камбағаллик даражаси, болалар ўлими, гўдаклар ўлими, кам таъминланган оилалар, соғлиқни сақлаш харажатлари, эмлаш, тиббий ваучерлар.

ВЛИЯНИЕ РЕФОРМ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ НА УРОВЕНЬ БЕДНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Эргашева Зиёда Баходир қизи

студентка 4 курса экономического факультета Национального
университета Узбекистана

Тел: +998971959929, e-mail: ziyodaeg99@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4455-3976

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические и практико-эконометрические основы влияния уровня бедности и социально-экономических факторов на показатели детской смертности в стране. В исследовании были систематизированы концептуальные взгляды ЮНИСЕФ и ВОЗ в этом направлении и проведена оценка взаимосвязи государственных расходов, бедности, охвата вакцинацией и социально-демографических факторов с детской смертностью с помощью корреляционного анализа Пирсона и Спирмена на основе программы STATA.

Ключевые слова: уровень бедности, детская смертность, младенческая смертность, малообеспеченные семьи, расходы на здравоохранение, вакцинация, медицинские талоны.

THE IMPACT OF CHILD HEALTH CARE REFORMS ON THE POVERTY RATE OF THE POPULATION

Ergasheva Zieda Bahodir kizi

4th year student at the Faculty of Economics of the National University of Uzbekistan

Tel: +998971959929, e-mail: ziyodaeg99@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4455-3976

Annotation. The article analyzes the theoretical, methodological, practical and econometric foundations of the impact of poverty and socio-economic factors on child mortality in the country. The study systematized the conceptual views of UNICEF and WHO in this area and assessed the relationship between government spending, poverty, vaccination coverage, and socio-demographic factors with child mortality using the Pearson and Spearman correlation analysis based on the STATA program.

Keywords: poverty rate, child mortality, infant mortality, low-income families, health care costs, vaccination, medical coupons.

КИРИШ

Болалар (5 ёшгача) ва гўдаклар (1 ёшгача) саломатлиги нафақат соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлигини, балки мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий фаровонликни акс эттирувчи омиллардан биридир. БМТ ва ЖССТ маълумотларига кўра, дунё миқёсида ҳар йили 5 ёшгача бўлган миллионлаб болалар асосан олдини олиш ёки даволаш мумкин бўлган касалликлар (инфекциялар, тўйиб овқатланмаслик, пневмония ва ҳок) оқибатида вафот этади[8]. Глобал миқёсдаги ушбу муаммо Барқарор ривожланиш мақсадларининг (БРМ) энг устувор йўналиши этиб

белгиланган бўлиб, ҳар бир аъзо давлатдан таъсирчан ва самарали чоралар кўришни талаб этади.

Мамлакатда соғлом авлодни шакллантириш ва аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш борасидаги стратегик мақсадлар доирасида бир қатор устувор вазифалар белгиланган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 16 февралдаги ПФ-21-сонли “Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислохотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони билан янгиланган “Ўзбекистон-2030” стратегиясининг 16-мақсади[1], яъни “оналар ва болалар ўлимини камайтириш, соғлом болаликни таъминлаш” кўзда тутилган бўлиб, ушбу мақсаднинг самарадорлик кўрсаткичлари сифатида гўдаклар ўлими кўрсаткичини ҳар 1000 нафар тирик туғилган чақалоққа нисбатан 2025 йилдаги 8,6 нафардан 2030 йилгача 6,5 ҳолатгача, болалар ўлимини бу даврда 9,8 дан 9,0 гача қисқартириш белгиланган.

Бундан ташқари, болалар орасида юқумли касалликларга чалиниш, бўйи ва вазни бўйича ортда қолишини олдини олиш ва умуман уларнинг ижтимоий ҳимоясини тўлиқ таъминлаш бўйича ҳам мақсадлар белгиланган.

Кам таъминланган аҳоли учун саломатлик энг муҳим омиллардан ҳисобланади, чунки уларнинг кун кечириши ва даромад топиши бевосита жисмоний меҳнат ва қисман ақлий қобилиятига боғлиқ. Камбағал ёки ижтимоий ҳимояга муҳтож инсон касалликка чалинганда ёки жароҳат олганда, бутун оила йўқотилган даромад ва кутилмаган тиббий харажатлар туфайли “камбағаллик тузоғи”га тушиб қолади. Бундан ташқари, даромад топиш ёки таълим олишга сарфланиши керак бўлган вақтнинг беморга қараш учун сарфланишига олиб келади, баъзан тирикчилик учун зарур

бўлган асосий мулкларни (уй-жой, чорва, жиҳозлар) сотишга мажбур қилади. Камбағал қатламнинг касалликларга кўпроқ мойиллиги ҳамда тиббий ёрдам ва ижтимоий суғуртадан фойдаланиш имконияти чеклангани сабабли, ушбу иқтисодий гирдоб қаршисида ўта заифдир.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда болалар фаровонлигини ошириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини кучайтириш борасида тизимли ва кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. “The Times of Central Asia” халқаро нашрининг ЮНИСЕФ ҳамкорлигидаги қўшма тадқиқотига таяниб берган маълумотларига кўра [9], Ўзбекистонда сўнгги тўрт йил ичида болалар камбағаллиги даражаси икки баробарга қисқарган. Ушбу ижобий динамика мамлакатда болалар саломатлигини муҳофаза қилиш ва гўдаклар ўлими хавфини келтириб чиқарувчи иқтисодий омилларни бартараф этишда муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда. Бироқ, эришилган натижаларни барқарор сақлаб қолиш ва кейинги босқичда болалар ўлими кўрсаткичларини янада пасайтириш учун давлат ижтимоий харажатлари ва профилактик тиббиёт (эмлаш) механизмларини эконометрик моделлаштириш орқали оптималлаштириш зарурати сақланиб қолмоқда.

Адабиётлар шарҳи.

Камбағалликнинг болалар ва гўдаклар ўлими даражасига ҳамда уларнинг ҳаётини сақлаб қолиш имкониятларига салбий таъсирини илмий-амалий ўрганилиш тарихига эътибор қаратилса, хорижий мамлакатлар олимлари ва халқаро ташкилотлар ушбу муаммони шунчаки тиббий омил эмас, балки ижтимоий-иқтисодий депривация ва ресурслар тенгсизлигининг тўғридан-тўғри оқибати сифатида тадқиқ этганларини кўриш мумкин.

Жумладан, Буюк Британияда ижтимоий тенгсизлик ва соғлиқни сақлаш муаммоларини ўрганган махсус комиссия томонидан тайёрланган “Black Report” [4] маърузасида ижтимоий-иқтисодий статус (камбағаллик) ва гўдаклар ўлими ўртасида кучли корреляция мавжудлигини исботлаб берди. Хужжатга кўра, кам даромадли оилаларда туғилган болаларнинг ҳаётининг дастлабки ойларида вафот этиш эҳтимоли бой оилаларга нисбатан бир неча баробар юқори бўлиб, бунга ҳомиладорлик давридаги нотўғри овқатланиш ва сифатсиз тиббий ёрдам асосий сабаб бўлган.

Нобел мукофоти совриндори, иқтисодчи Амартия Сен [10] ўзининг “Инсон салоҳияти ва эркинликлар” концепсиясида болалар ва гўдаклар ўлими кўрсаткичини мамлакатнинг умумий иқтисодий ривожланиши ва камбағалликни қисқартириш сиёсатининг энг реал ва фундаментал баҳосидир, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, оналар саводхонлиги ва оиланинг иқтисодий имкониятларининг чекланганлиги болалар ўлимини белгиловчи энг асосий ижтимоий омиллардир.

Бундан ташқари, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва ЮНИСЕФ [11] дунё бўйлаб 5 ёшгача бўлган болалар ўлимининг 45,0% га яқини тўғридан-тўғри тўйиб овқатланмаслик асоратларига бориб тақалишини асослашган. Нотўғри ёки етарли даражада овқатланмаслик эса уй хўжаликларининг мутлоқ камбағаллиги ва харид қобилиятининг пастлиги натижасидир.

Шунингдек, покистонлик тадқиқотчилар (Razzaq, A., Alim, N., Imran, M., & Ahmad, S. (2022)) ўз иқлим ва ҳудудий шароитларидан келиб чиқиб, оилалар даромадининг камлиги, санитария ва тоза ичимлик суви етишмаслиги ҳамда болаларни эмлаш (иммунизация) даражасининг пастлиги болалар ва гўдаклар ўлимини келтириб чиқарувчи энг хавфли иқтисодий занжир эканлигини эконометрик моделлер орқали исботлаганлар [12].

Халқаро амалиётда камбағал оилалардаги гўдаклар ва болалар ўлимини пасайтиришда Ҳиндистоннинг “Mid-Day Meal” дастури[13] билвосита авлодлараро ижобий таъсир кўрсатиши билан ажралиб туради. Ушбу дастур асосан мактаб ёшидаги болаларнинг озиқланишига қаратилган бўлиб, узоқ муддатли эмпирик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мактаб даврида тўйимли бепул овқат билан таъминланган қизларнинг келажақда она бўлишганида камқонлик ва тўйиб овқатланмаслик асоратлари кескин камайган. Натижада, улардан туғилган гўдакларнинг паст вазн билан туғилиши ва ҳаётининг дастлабки ойларида вафот этиш хавфи сезиларли даражада пасайган, бу эса мактаб ёшидаги ижтимоий ёрдам ва кейинги авлод болалар ўлими ўртасида узоқ муддатли корреляция мавжудлигини исботлайди.

Ижтимоий-иқтисодий ёрдамнинг соғлиқни сақлашга таъсири ва бу орқали гўдаклар ўлимини тўғридан-тўғри жиловлаш бўйича энг муваффақиятли тажрибалардан бири — Бразилиянинг “Болса Фамилиа” дастуридир[14]. Унга кўра, ижтимоий шартнома орқали бериладиган нафақаларнинг энг асосий талабларидан бири — ҳомиладор аёлларнинг пренатал тиббий кўрикдан тўлиқ ўтиши, зарурий вакциналарни қабул қилиши ҳамда туғилган болаларнинг 5 ёшгача бўлган даврда ЖССТ календари бўйича мажбурий эмланишидир. Ҳомиладор оналар ва гўдаклар саломатлигини бундай қатъий мониторинг қилиш механизми таъсирчан ва натижадор тиббиёт қамровини кескин оширди ҳамда энг муҳтож қатламлар орасида асосан эмлаш орқали олдини олиш мумкин бўлган юқумли касалликлар туфайли келиб чиқадиган болалар ва гўдаклар ўлимини минимал даражага тушириш имконини берди.

Соғлиқни сақлаш ва камбағалликни қисқартириш сиёсатинининг ўзаро алоқадорлиги бўйича яна бир муваффақиятли тажриба Туркиянинг

“Шартли нақд пул ажратиш” (Şartlı Eğitim va Sağlık Yardımı) дастуридир[15]. Мазкур тизим доирасида жамиятнинг энг муҳтож ва камбағал қатламидаги оналарга моддий ёрдам беришнинг қатъий шарти сифатида — гўдакларни мунтазам равишда бирламчи тиббий кўриқдан ўтказиш ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирлиги тақвими бўйича тўлиқ эмлатиш мажбурияти белгиланган.

Р.Ҳасанов[16], Ш.Тошматовлар[17] мамлакатимизда оналар ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш, аҳоли даромадларини ошириш ва камбағалликни қисқартириш масалаларини ўрганишган. Жумладан, ижтимоий трансфертлар ва болалар нафақаларининг тизимли бериб борилиши кам таъминланган оилалар фарзандларининг тўғри овқатланишини таъминлашга, бу эса болалар ўртасида касалланиш ва эрта ўлим хавфини камайтиришга хизмат қилиши таъкидланган.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур тадқиқотда ҳудудий соғлиқни сақлаш тизими, ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларининг болалар саломатлиги истиқболларига таъсирини баҳолаш мақсадида тизимли ва комплекс иқтисодий-статистик таҳлил усулларидан фойдаланилди. Тадқиқотнинг эмпирик қисми Ўзбекистон Республикасининг ҳудудлари кесимидаги панель маълумотларига асосланган бўлиб, унда соғлиқни сақлаш инфратузилмаси, давлат ижтимоий нафақалари ва ҳудудий даромадларнинг болалар саломатлиги кўрсаткичларига таъсири Stata статистик дастурий пакети ёрдамида эконометрик моделлар воситасида баҳоланди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистонда иқтисодий қийинчиликлар сабабли болалар ва гўдаклар ўлими кўрсаткичи анча юқори

бўлган. Масалан, расмий статистикага кўра, 1991 йилда ҳар 1000 тирик туғилган чақалоққа тўғри келадиган гўдаклар ўлими 35,5 нафарни, 5 ёшгача бўлган болалар ўлими эса 48,2 нафарни ташкил этган. Бироқ, тизимли ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, бирламчи тиббиёт тизимини (оилавий поликлиникалар) ривожлантириш натижасида ушбу кўрсаткичлар кескин камайди. Хусусан, 2025 йил якунларига кўра, гўдаклар ўлими 9 промеллигача, 5 ёшгача болалар ўлими эса 12,5 промеллига (яъни мос равишда қарийб 4 бараварга) қисқарди. Шунга қарамай, чекка, олис ва қишлоқ ҳудудларида ҳамда энг муҳтож (“қизил” тоифадаги) оилаларда болалар ўлимини олдини олиш ва уларнинг соғлиғини мониторинг қилиш соҳасида тизимли илмий-амалий чоралар талаб этилмоқда. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПФ-143-сон Фармони билан тасдиқланган “Камбағалликдан фаровонлик сари” дастури [2] ва 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сон “Камбағал оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони [3] юқоридаги муаммоларни ҳал этишнинг ҳуқуқий асосига айланди.

Мазкур янги тизим доирасида болалар ва гўдаклар ўлими хавфини камайтириш бўйича қуйидаги манзилли чоралар амалга оширилмоқда:

Биринчидан, саломатлик ва овқатланиш мониторинги: “Маҳалла еттилиги” ва Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги ходимлари томонидан оилаларни баҳолаш жараёнида болаларнинг тўлиқ эмланиши, дори-дармон билан таъминлангани ва тўғри овқатланиш даражаси алоҳида таҳлил қилинади;

Иккинчидан, индивидуал режада тиббий ҳамроҳлик: Ҳар бир камбағал оила учун ишлаб чиқиладиган индивидуал режада ҳомиладор аёллар ва ёш

болаларнинг патронаж хизмати билан тўлиқ қамраб олиниши мажбурий кўрсаткич сифатида белгиланади;

Учинчидан, соғломлаштириш ва имтиёзлар: камбағал оилаларнинг фарзандларини соғломлаштириш оромгоҳларига юбориш, уларга доридармон ва бепул тиббий хизматлар квоталарини тақсимлаш орқали болаликдаги касалланиш ва ўлим даражасини минималлаштириш чоралари кўрилмоқда.

Ушбу ижобий динамикани келгусида ҳам барқарор сақлаб қолиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 21 майдаги “Муборак Қурбон ҳайити муносабати билан аҳолини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва меҳр-саховат тадбирларини самарали ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-196-сонли қарори [4] давлат ижтимоий сиёсатининг янги босқичини бошлаб берди. Мазкур ҳужжат доирасида соғлиқни сақлаш тизимида болалар ўлими ва оғир касалликларни жиловлашга қаратилган таъсирчан инклюзив чоралар белгиланди. Хусусан, оғир ва ногиронликни келтириб чиқарувчи касалликларга чалинган 10 минг нафар болада бепул жарроҳлик амалиётларини ўтказиш, 2,3 минг нафар онкологик ва гематологик касалликлари мавжуд бемор болаларни тиббий текширувдан ўтказиш ҳамда камида 350 нафар беморда жигар ва буйрак трансплантацияси амалиётини давлат ҳисобидан ўтказиш белгиланди. Энг муҳими, ушбу гуманитар дастур доирасида даволаш ва жарроҳлик амалиётларини бепул ўтказишда оиланинг ижтимоий реестрда туриши талаб этилмаслиги (универсал қамров) тамойили жорий этилди. Бу эса расмий равишда камбағаллик тоифасига кирмаган, бироқ ортиқча тиббий харажатлар туфайли “камбағаллик тузоғига” тушиб қолиш хавфи юқори бўлган қуйи ва ўрта қатлам оилалардаги болалар ҳаётини сақлаб қолишнинг муҳим иқтисодий чорасидир.

Ўзбекистон Республикасида ҳам барқарор ривожланиш мақсадлари доирасида ушбу глобал муаммони бартараф этиш борасида салмоқли натижаларга эришилмоқда. Бироқ, макро даражадаги умумий кўрсаткичлар мамлакатдаги ички ҳудудий номуносивбликларни тўлиқ акс эттирмайди. Шу сабабли, 2018–2025 йилларда Ўзбекистон ҳудудлари кесимида 5 ёшгача болалар ўлими коэффициенти динамикасини таҳлил қилиш зарур (1-жадвал).

1-жадвал маълумотларининг динамик таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ҳудудларда, хусусан, Тошкент шаҳри ва саноатлашган вилоятларда болалар ўлими йилдан-йилга барқарор равишда камайиб бормоқда. Бу жадвалда акс етган панел маълумотларининг динамик таҳлили республикада болалар ўлимини камайтириш кўрсаткичлари бир текисда эмаслигини ва ҳудудлар ўртасида жиддий фарқлар мавжудлигини кўрсатади. Жадвалда энг юқори динамика Қорақалпоғистон Республикасида кузатилган бўлиб, 2021 йилда энг паст, яъни 13,5 промилледан 2025 йилга келиб кескин равишда, 26,4 промиллегача кўтарилган. Бу ўсиш Оролбўйи ҳудудидаги экологик вазият ва санитария-гигиена инфратузилмасидаги муаммолар болалар саломатлигида ҳамон бош хавф эканлигини тасдиқлайди. Бухоро (2025 йилда 8,3%) ва Фарғона (2025 йилда 7,4%) вилоятларида болалар ўлими барқарор равишда энг паст даражада сақланмоқда. Бу мазкур ҳудудларда аҳоли жон бошига реал даромадларнинг юқорилиги ва бирламчи тиббий хизматлар сифати яхшиланганлиги самарасидир.

1-жадвал

5 ёшгача болалар ўлими кўрсаткичлари (промилле ҳис.)*[19]

№	Ҳудудлар	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
1	Қорақалпоғистон Респ.	17,3	14,1	14,4	13,5	13,8	15,8	16,8	26,4

2	Андижон вилояти	17,4	15,4	15,3	15	12,2	12,4	15	13,5
3	Бухоро вилояти	9,6	10,3	9,4	10	9,6	9,4	9,9	8,3
4	Жиззах вилояти	13,8	14,8	11,7	13,2	12,1	9,2	11	10,3
5	Қашқадарё вилояти	12,9	11,2	11,2	14,4	15	15,2	15,4	16,1
6	Навоий вилояти	8,9	9,7	9,1	9,9	7,4	9,7	9,8	9,7
7	Наманган вилояти	15,4	13,7	14,1	13,5	9,1	12,9	11,4	13,6
8	Самарқанд вилояти	10,1	9,7	8,5	9,1	9,9	12,6	10,7	12,7
9	Сурхондарё вилояти	14	13,8	12,8	14,4	14,7	13,2	11,8	11,9
10	Сирдарё вилояти	15,7	15	13	13,2	17,2	13,3	13,6	15,2
11	Тошкент вилояти	12	12,2	12,8	11,2	7,8	9,4	10,6	8,2
12	Фарғона вилояти	9,2	8,7	8,9	8,3	8,0	9,3	10,1	7,4
13	Хоразм вилояти	15,3	15,6	14,6	15,9	11,3	11,2	12,2	10,5
14	Тошкент шаҳри	14,5	14,4	14,0	13,0	13,5	15,4	16,9	13,4

*- Миллий статистика агентлиги очиқ манбалар асосида муаллиф томонидан тузилди.

*- Қизил ранг билан белгиланган рақамлар ҳудудлар орасида энг юқори, кўк рангда белгиланганлари энг паст кўрсаткичлардир.

Болалар ўлими ва камбағаллик муаммоси фақатгина оиланинг моддий даромадлари ёки пул маблағлари етишмаслиги билан чекланмайди. ЮНИСЕФ хулосаларига кўра, болалар камбағаллиги — бу боланинг соғлиқни сақлаш, сифатли таълим, тоза ичимлик суви, хавфсиз санитария шароитлари ва тўйиб овқатланиш каби ҳаётий эҳтиёжлардан маҳрум ҳолда ҳаёт кечиришдир [6], [18].

Қорақалпоғистон ва Қашқадарё мисолида кўринган салбий динамика айнан мана шу кўп ўлчовли болалар камбағаллигининг оқибатидир. Бинобарин, ижтимоий инфратузилмани яхшилаш ва болаларнинг асосий эҳтиёжларини таъминлаш сиёсати гўдаклар ва болалар ўлими коэффициенти барқарор пасайтиришнинг энг асосий иқтисодий омилидир. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Макроиқтисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти олимлари

омонидан ишлаб чиқилган концептуал ёндашувга кўра [7], болалар фаровонлиги кўп ўлчовли тушунча бўлиб, у нафақат монетар камбағалликни, балки уй-жой шароити, таълим олиш имкониятлари, саломатлик ва хавфсизлик каби депривацияларни ҳам қамраб олади. Айниқса, болалар фаровонлигининг интеграл рейтингда Қорақалпоғистон Республикаси, Сирдарё ва Қашқадарё вилоятларининг қуйи ўринларни эгаллаши, ушбу ҳудудларда ижтимоий инфратузилмани яхшилаш ва манзилли дастурларни амалга ошириш орқали болалар ўлими даражасини пасайтириш зарурлигини илмий жиҳатдан асослаб беради. 1-чизма маълумотларига кўра, сўнгги 15 йилда Ўзбекистонда болалар ва гўдаклар ўлими камайиши борасида сезиларли ижобий пасайиш кузатилган. Хусусан, 5 ёшгача бўлган болалар ўлими коэффициенти 2010 йилдаги 14,8 промилледан 2022 йилда ўзининг энг минимал нуқтаси — 11,4 промиллегача пасайган. Шунингдек, гўдаклар ўлими ҳам мос равишда ушбу даврда 11,0 промилледан 8,7 промиллегача камайган.

1-чизма. Ўзбекистонда гўдаклар ва болалар ўлими динамикаси (2010-2025, промилле).[19]

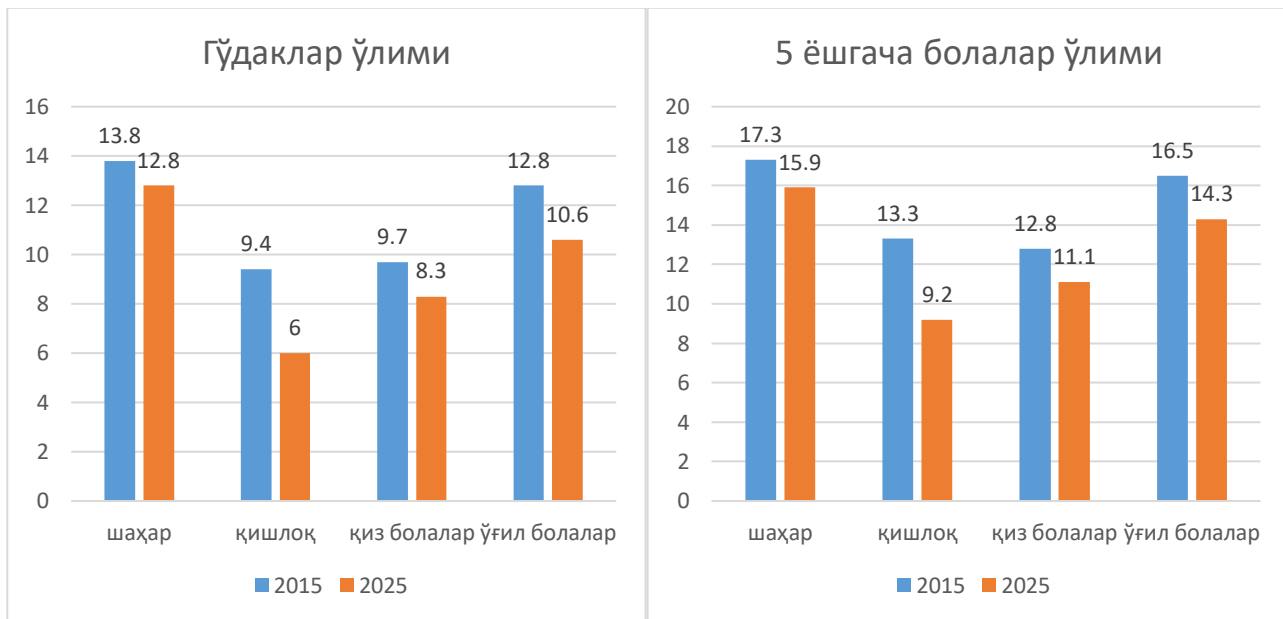
*- Миллий статистика агентлиги манбалари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Бироқ, 2023-2025 йиллар оралиғи таҳлил қилинганида, республика даражасида қайта ўсиш тренди намоён бўлаётганини кўриш мумкин. 2025

йил якунларига кўра, 5 ёшгача болалар ўлими 12,4%ога, гўдаклар ўлими эса 9,2 %ога кўтарилган. Бу ҳолат ҳудудий таҳлилларда аниқланган ўзгаришлар (айниқса, юқори коэффициентли ҳудудлардаги демографик босим ва ижтимоий-иқтисодий омиллар) республика умумий кўрсаткичларига бевосита салбий таъсир ўтказаётганини кўрсатади. Сўнгги 10 йил мобайнида Ўзбекистонда гўдаклар ва болалар ўлими коэффициентининг барқарор ва босқичма-босқич пасайиши кузатилди. Республика миқёсидаги ушбу ижобий динамика кўрилаётган даврда болалар ўртасидаги умумий демографик йўқотишлар хавфини сезиларли даражада камайганидан ҳамда миллий миқёсда соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлиги ошганидан далолат беради.

Ҳудудий кесимида таҳлил юритилганида, шаҳар ва қишлоқ жойлари ўртасидаги таркибий ўзгаришлар динамикаси ўзига хос хусусиятларни намоён этади (2-чизма). Хусусан, урбанизациялашган ҳудудларда ўлим кўрсаткичларининг камайиши нисбатан мўътадил ва секинроқ характерга эга бўлган бўлса, қишлоқ жойларида болалар ва гўдаклар ўлимининг қисқариш суръатлари анча жадал ва кескин кечди. Қишлоқ ҳудудларидаги бундай жадал ижобий ўзгариш чекка ҳудудларда бирламчи тиббий-санитария ёрдамининг самарадорлиги, перинатал марказлар тармоғининг кенгайиши ҳамда қишлоқ аҳолисининг тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятлари яхшилангани, бундан ташқари, қишлоқларда атроф-муҳит ва экологик барқарорлик шаҳарларга нисбатан яхши эканлиги билан изоҳланиши мумкин. Ўрганилаётган жараёнларнинг гендер жиҳатлари шуни кўрсатадики, кўрилаётган давр бошида ҳам, якунида ҳам қиз болалар ўртасидаги ўлим даражаси ўғил болаларникига нисбатан сезиларли паст. Бу ҳолат биологик ва генетик омиллар туфайли қиз болалар организмнинг ташқи экзоген хавфларга нисбатан чидамлилиқ даражаси юқорилиги

хақидаги классик демографик назарияларни тасдиқлайди. Шу билан бирга, мамлакатда амалга оширилган умумий соғломлаштириш чоралари доирасида қиз болаларнинг яшаб қолиш ва эрта ёшдаги ривожланиш имкониятлари янада мустаҳкамланиб, гендер тафовутларидаги ижобий мутаносиблик сақланиб қолганлиги аниқланди.

2-чизма. Ўзбекистонда гўдаклар ва болалар ўлими коэффициентларининг ҳудудлар ҳамда жинслар кесимидаги қиёсий динамикаси (%оода, 2015-2025).[19]

*- Миллий статистика агентлиги очиқ манбалар асосида муаллиф томонидан тузилди.

Юқоридаги таҳлиллар, ҳорижий тажрибалар ва маҳаллий чоратadbирлар натижаларидан келиб чиқиб, мақолада камбағаллик даражаси, соғлиқни сақлаш кўрсаткичларининг болалар ва гўдаклар ўлими тенденцияларига таъсир даражаси ҳамда ўзаро боғлиқлик кучини баҳолаш мақсадида Пирсон ва Спирмен корреляцион таҳлили усулларидан фойдаланилди (2-жадвал). Ўзбекистон Республикасида болалар ўлими коэффициентиға ижтимоий-иқтисодий, тиббий, демографик ва экологик омилларнинг таъсир даражаси ҳамда хусусиятларини аниқлаш мақсадида Пирсон (r) ва Спирмен (ρ) корреляция коэффициентлари параллел равишда ҳисоблаб чиқилди. Олинган эмпирик натижалар мамлакатимиз

ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш ҳамда миллий демографик хавфсизликни таъминлаш учун муҳим илмий хулосаларни чиқаришга ёрдам беради.

Иқтисодий чоралар ва инфратузилмавий таъсир. Таҳлил натижаларига кўра, ижтимоий соҳага, хусусан, соғлиқни сақлаш тизимида йўналтирилган давлат харажатлари ($r = -0.68$, $\rho = -0.67$) болалар ўлими коэффициенти билан барқарор ва юқори даражадаги тескари (манфий) корреляцияга эга. Бу давлат томонидан соҳага ажратилаётган молиявий ресурсларнинг самарадорлиги юқори эканлигидан далолат беради. Шунингдек, аҳоли жон бошига реал даромадлар кўрсаткичи ҳам ($r = -0.59$, $\rho = -0.67$) ушбу пасайиш трендини кучли қўллаб-қувватламоқда. Яъни, уй хўжаликлари фаровонлигининг ошиши болаларга кўрсатиладиган тиббий ва моддий ғамхўрлик сифатини бевосита яхшилайдди.

Тиббий омиллар ва эмлаш дастурлари динамикаси. Соғлиқни сақлаш инфратузилмаси таркибида шифохона муассасалари ўринлари сони ($r = -0.51$, $\rho = -0.61$) ва тизимдаги шифокорлар сони ($\rho = -0.67$) ҳам болалар ўлимининг камайишида муҳим таркибий омил эканлигини эконометрик жиҳатдан исботлайди.

Моделда оналар ва болалар ўлими ўртасида ўта юқори чизиқли тўғри боғланиш ($r = 0.58$, $\rho = 0.81$) аниқланган бўлиб, бу репродуктив саломатлик ҳамда перинатал ёрдам сифати бевосита болалар ҳаётини сақлашнинг фундаментал ва узвий асоси эканлигини тасдиқлайди.

Бироқ, кўк йўталга қарши эмлаш қамровининг мусбат корреляцияси ($r = 0.42$, $\rho = 0.69$) ҳамда қизамиққа қарши эмлаш кўрсаткичи ($r = 0.13$, $\rho = 0.57$) иқтисодий мантиқан зид туюлиши мумкин. Мазкур ҳолат республикада эмлаш тизими узоқ йиллардан буён барқарор равишда ўта юқори (98-99%) даражада сақланиб келаётгани ва вақтли қаторлар

динамикасидаги минимал эконометрик тебранишлар сабабли юзага келган ўзига хос математик четланиш характериға еға. Аксинча, полиомиелитға қарши эмлаш қамрови ($r = -0.66$, $\rho = -0.46$) кутилганидек кучли тескари боғлиқликни намойиш этган.

Ижтимоий-демографик омиллар ва институционал қамров. Мактабгача таълим ташкилотлари инфратузилмасини ўрганиш шунки кўрсатадики, шунчаки муассасалар сонининг ўзи ($r = 0.12$) ёки тизимдаги ўринлар миқдори ($r = -0.05$) моделда чизиқли таъсир кўрсатмаган. Аммо айнан 3-6 ёшли болаларнинг мактабгача таълим билан реал қамраб олиниши даражаси ($r = -0.57$) болалар ўлимини барқарор камайтирувчи энг салмоқли ижтимоий омил бўлиб чиқди. Бу илмий жиҳатдан муҳим хулосани беради: шунчаки инфратузилмалар сонини ошириш эмас, балки болаларни тизимли таълим, соғлом овқатланиш ва тиббий-педагогик назорат билан тўлиқ институционал қамраб олиш аниқ ижобий натижани беради.

Эрта никоҳлар — асосий тизимли хавф. Эконометрик таҳлилнинг энг диққатга сазовор ва юқори натижаси — эрта никоҳлар сони ҳамда болалар ўлими ўртасидаги ўта кучли, барқарор тўғри корреляциядир ($r = 0.70$). Пирсон коэффициентининг бундай юқори қиймати ва кам вазн тоифасидаги болалар улуши кўрсаткичи ($r = 0.73$, $\rho = 0.90$) ўртасидаги мутаносиблик, хотин-қизларнинг эрта никоҳға кириши натижасида юзага келадиган тиббий-биологик асоратлар, туғма нуқсонлар ва ижтимоий-психологик тайёргарликнинг етишмаслиги болалар ўлими коэффициенти юқорига кўтарувчи асосий “ижтимоий хавф” ва омил эканлигини тўлақонли тасдиқлайди. Бунки ўсмир ёшдаги туғиш даражаси ($r = 0.46$) ҳам ижобий корреляция билан кўрсатади.

2-жадвал.

**Ўзбекистон Республикасида болалар ўлими коэффициенти таъсир кўрсатувчи омилларнинг
корреляцион боғланиши (2018–2024 йй.) [19]**

Кўрсаткичлар	Спирмен корреляция коэффициенти	Боғланиш даражаси (Спирмен)	Таъсир кўрсатувчи омиллар	Боғланиш даражаси (Пирсон)	Пирсон корреляция коэффициенти
Давлат харажатлари (млрд сўм)	-0,67	Кучли	Иқтисодий	Ўртача	-0,68
Аҳоли жон бошига реал даромадлар (минг сўм)	-0,67	Кучли		Ўртача	-0,59
Шифохона муассасалари ўринлари сони (минг бирлик)	-0,61	Кучли	Соғлиқни сақлаш	Кучсиз	-0,51
Шифокорлар сони (киши)	-0,67	Кучли		Кучсиз	-0,29
Оналар ўлими коэффициенти (100 000 тирик туғилганга нисбатан)	0,81	Жуда кучли		Ўртача	0,58
Кўк йўталга қарши эмлаш қамрови (%)	0,69	Кучли		Ўртача	0,42
Қоқшолга қарши эмлаш қамрови (%)	-0,33	Кучсиз		Кучсиз	-0,25
Полиомиелитга қарши эмлаш (%)	-0,46	Ўртача		Кучли	-0,66
Қизамиққа қарши эмлаш (%)	0,57	Ўртача		Жуда кучсиз	0,13
Мактабгача таълим ташкилотлари сони (бирлик)	-0,25	Кучсиз		Жуда кучсиз	0,12
Мактабгача таълимдаги ўринлар сони (бирлик)	-0,34	Кучсиз	Ижтимоий ва демографик омиллар	Жуда кучсиз	-0,05
Мактабгача таълим педагог ходимлари (киши)	-0,25	Кучсиз		Кучсиз	-0,26
3-6 ёшли болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиниши (йил охирига, %)	-0,25	Кучсиз		Ўртача	-0,57
Эрта никоҳлар сони (бирлик)	0,31	Кучсиз		Кучли	0,7
Эрта туғруқлар сони (киши)	-0,2	Кучсиз		Кучсиз	-0,39
20 ёшгача аёлларда туғилган болалар сони (киши)	-0,67	Кучли		Кучли	-0,6
Ўсмир 15-17 ёшдаги туғиш даражаси (жамига нисбатан % да)	0,38	Кучсиз		Ўртача	0,46
Кам вазн тоифасидаги болалар улуши (%)	0,9	Жуда кучли		Кучли	0,73

Хавфсиз ичимлик сувидан фойдаланувчилар улуши (%)	-0,67	Кучли	Экологик омиллар	Кучли	-0,62
Атмосферага чиқарилган ифлослантирувчи моддалар (минг тонна)	0,23	Кучсиз		Жуда кучсиз	0,02
Ичимлик суви хизматидан фойдаланувчи уй хўжаликлар улуши (%)	-0,25	Кучсиз		Ўртача	-0,4

Изоҳ: Корреляция боғланишининг кучи Пирсон ва Спирмен коэффициентларининг модуль қиймати асосида баҳоланди (жуда кучсиз 0,0–0,19, кучсиз 0,20–0,39, ўртача 0,40–0,59, кучли 0,60–0,79, жуда кучли 0,80–1,00).

*- Миллий статистика агентлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан Стата дастурида ҳисобланди.

Экологик омиллар таъсири. Хавфсиз ичимлик сувидан фойдаланиш ($r = -0.62$, $\rho = -0.67$) ва асосий сув хизматлари билан таъминланганлик ($r = -0.40$) болалар ўлимини камайтирувчи кучли ва ўртача таъсирга эга. Атмосфера ифлосланиши эса ($r = 0.02$, $\rho = 0.23$) болалар ўлими билан тўғри боғлиқ бўлиб, экологик юклама ортиши перинатал хавфларни кучайтиришини кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар

Ўзбекистон Республикасида болалар саломатлиги соҳасидаги тизимли ислохотларнинг аҳоли камбағаллик даражасини пасайтириш ва демографик йўқотишларни жиловлашдаги ўрни комплекс ўрганилди. Тадқиқот давомида аниқланган қонуниятлар ва ҳудудий динамикалар асосида қуйидаги хулосалар илгари сурилади:

1. Хорижий илмий тадқиқотлар ва классик касбағалликни қисқартиришга бағишланган адабиётларда одатда камбағал инсон ёки оила аъзолари касалликка чалинганда, бутун оила даромаддан айрилиши, шунингдек кутилмаган тиббий харажатлар туфайли “камбағаллик тузоғи”га тушиб қолиши қайд этилган. Бундай ҳолатда камбағал инсон асосий вақтини даволаниш ёки беморга қарашга сарфлайди, тирикчилик учун зарур бўлган мулклари ёки даромад келтирувчи асоси манбасидан айрилишга мажбур қилади. Ушбу ҳолатлар саломатликнинг камбағаллик ва турмуш фаровонлиги билан ўта узвий алоқадорлигини кўрсатади. Шу билан бирга камбағал оилаларда вояга етган болаларда касалланиш ва ўлим хавфи нисбатан юқори бўлиши тасдиқлаш талаб этмайдиган қонуниятлардан биридир.

2. Мақолада таҳлил қилинган умумий динамикага кўра, Ўзбекистонда болалар ва гўдаклар ўлими сезиларли даражада камайган. Бунини мамлакатда тиббиёт ва бошқа соҳаларда амлга оширилган

ислохотларнинг ҳам натижаси дейиш мумкин. Шунингдек, кам таъминланган ва эҳтиёжманд аҳолини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш натижаларининг таъсири ҳам мавжуд.

3. 2015-2025 йилларнинг ҳудудлар кесимидаги таққосланган маълумотлари шуни кўрсатадики, гўдаклар ва болалар ўлими коеффициенти барча гуруҳларда камайган. Бироқ, қишлоқ жойларида пасайиш суръати анча жадал кечган. Бу ҳолат чекка ҳудудларда бирламчи тиббий-санитария ёрдами ва ижтимоий инфратузилманинг тубдан яхшилангани билан изоҳланади.

4. Демографик жараёнлар қиз болалар ўртасидаги ўлим коеффициенти ўғил болаларникига нисбатан ҳар доим паст кўрсаткичга эга эканлигини тасдиқлади. 2025 йил якунларига кўра, 5 ёшгача бўлган қиз болалар ўлими 11,1 промиллени, ўғил болаларники эса 14,3 промиллени ташкил этган бўлиб, биологик-генетик чидамлилиқ омиллари сақланиб қолмоқда.

5. Соғлиқни сақлашга йўналтирилган давлат харажатлари ва аҳоли даромадларининг ошиши болалар ўлимини барқарор камайтирувчи энг кучли омиллардан ҳисобланади. Шу билан бирга, мактабгача таълим билан қамров ва касалликларга қарши эмлаш даражаси болалар ҳаётини сақлашда юқори ижобий самарага эга.

6. Эрта никоҳлар сони ва болалар ўлими ўртасидаги ўта юқори тўғри корреляция ($r = 0.70$) ҳамда кам вазнли болалар улуши ($\rho = 0.90$) хотин-қизларнинг эрта никоҳга кириши ҳамон энг асосий ижтимоий хавф-хатар ва натижадор омиллар эканлигини амалда исботлади.

Юқорида амалга оширилган эконометрик моделлаштириш ҳамда таҳлиллардан келиб чиқиб, мамлакатимизда болалар ўлими кўрсаткичларини янада пасайтириш ва аҳоли фаровонлигини ошириш борасида қуйидаги истиқболли таклиф ва тавсиялар илгари сурилади:

1. 2030 йилгача мўлжалланган барча ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва соғлиқни сақлаш дастурлари, чора-тадбирлар ва бошқа стратегик ҳужжатларни ишлаб чиқишда универсал ёндашувдан воз кечиб, болалар ўлими кўрсаткичлари юқори бўлган ҳудудларга (айниқса, Қорақалпоғистон ва Қашқадарё мисолида) устувор аҳамият қаратиш лозим. Ушбу профилактик чораларни нафақат вилоят, балки туманлар кесимида чуқурлаштириш, таҳлилларда акс этган шаҳар ва қишлоқ инфратузилмаси ҳамда гендер (ўғил ва қиз болалар) тафовутларини ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда механизмлар жорий этиш зарур.

2. “Ёшлар дафтари”, “Аёллар дафтари” ва ижтимоий реестрдаги кам таъминланган оилаларга бериладиган тиббиёт йўналишидаги ҳамда монетар моддий ёрдам механизмларини халқаро муваффақиятли моделлар (масалан, Бразилия ва Туркия тажрибаси) асосида тубдан ислоҳ қилиш мақсадга мувофиқдир. Яъни, уй хўжаликларига бериладиган ижтимоий нафақалар ва кўмакларни тўғридан-тўғри шартли мажбуриятлар (оналар ва болаларнинг вақтида тиббий кўриқдан ўтиши, мажбурий эмлаш календарига риоя қилиши) билан боғлаш керак. Белгиланган тиббий-гигиеник талабларни ўз вақтида бажарган оилаларни рағбатлантириш, аксинча, болалар саломатлигига масъулиятсиз ёндашган ҳолатларда моддий ёрдам ҳажмини босқичма-босқич қисқартириш тизимини жорий этиш лозим.

3. Камбағалликни қисқартириш дастурлари доирасида “Аёллар” ва “Ёшлар” дафтаридаги хотин-қизлар ҳамда уларнинг фарзандлари ўртасида санитария-гигиена маданиятини юксалтириш, тўғри овқатланиш ва оммавий спорт тўғаракларини ташкил этиш бўйича кенг қамровли тарғибот-ташвиқот ишларини тизимли йўлга қўйиш зарур. Бу чора-тадбирлар чекка ҳудудлардаги ёш оналар ва болаларнинг тиббий ва ижтимоий-психологик саводхонлигини ошириб, болаларда кам вазнлик ва

инфекцион касалликлар асоратларини илк босқичда бартараф этишга хизмат қилади.

4. Иқтисодий ночор ва камбағал оилаларнинг фарзандлари касалликларга чалиниш эҳтимоли юқори бўлган заиф қатлам ҳисобланади. Шу сабабли, айниқса қишлоқ ва чекка ҳудудлардаги мактаблар ҳамда мактабгача таълим ташкилотларида болаларни полиомиелит, кўк йўтал, қизамиқ ва гепатит каби юқумли касалликларга қарши оммавий эмлаш қамровини ва мониторингини кескин кучайтириш талаб этилади. Бу эрта ёшдаги болалар ўлимини минимал даражага тушириш имконини беради.

5. Қишлоқ оилавий поликлиникалари ва шифохоналарининг эскирган моддий-техник базасини янгилаш, замонавий диагностика аппаратлари билан жиҳозлаш ҳамда тизимдаги шифокорлар етишмовчилигини бартараф этиш зарур. Болалар ўлими коэффициенти юқори бўлган туман ва қишлоқларга тиббиёт олий таълим муассасаларини битирган ёш мутахассисларни мақсадли йўналтириш тизимини йўлга қўйиш лозим. Мазкур ҳудудларда фаолият бошлаган шифокорлар учун маошига устамалар, уй-жой ва ижтимоий имтиёзлар пакетини жорий этиш орқали ҳудудий кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлаш ва болалар ўлимини олдини олиш имкониятлари кенгаяди.

Бундан ташқари, хориждан (Ҳиндистон, Германия, жанубий Корея, Япония ва ҳок) кучли ва тажрибали соҳа мутахассисларини жалб этган ҳолда, болалар ва гўдаклар ўлими юқори бўлган туман ва шаҳарларда сайёр текширувлар, “саломатлик карвон”ларини кўпайтириш зарур.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентнинг ПҚ-196-сонли қарори доирасида оғир касалликка чалинган 10 минг нафар болани давлат ҳисобидан бепул даволаш тажрибасини янада кенгайтириб, уни доимий миллий тизимга айлантириш лозим. Кутилмаган тиббий харажатлар сабабли қуйи ва ўрта қатлам уй хўжаликларининг “камбағаллик тузоғига”

тушиб қолишини олдини олиш мақсадида тиббий ваучерлар қамровини янада ошириш ва “ижтимоий реестр” шартларисиз болалар ҳаётини сақлаб қолиш хизматларини кафолатлаш стратегик аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 16 февралдаги «Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислохотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-21-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/8050769>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги «Камбағалликни қисқартириш ва аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш борасидаги чора-тадбирларни янги босқичга олиб чиқиш тўғрисида»ги ПФ-143-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/7109857>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги «Камбағал оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-84-сон Фармони. <https://lex.uz/ru/docs/7519176>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 21 майдаги «Муборак Қурбон ҳайити муносабати билан аҳолини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва меҳр-саховат тадбирларини самарали ташкил этиш тўғрисида»ги ПҚ-196-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/8216684>
5. Townsend, P., Davidson, N., & Black, D. (1982). *Inequalities in health: The Black Report*. Harmondsworth: Penguin Books.
6. OECD, World Health Organization. *Poverty and Health*. Paris: OECD Publishing, 2003. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2003/04/poverty-and-health_g1gh3188/9789264100206-en.pdf
7. Каримова Д.М., Ахмедов Т.М., Маҳмудов С.Ш., Джалилов Д.А. Худудларда болалар фаровонлигини ошириш дастурини ишлаб чиқиш бўйича амалий қўлланма. – Тошкент: “LESSON PRESS”, 2024.
8. UNICEF. (2017). *Levels & trends in child mortality: Report 2017*. New York: United Nations Children's Fund; World Bank. (2019). *World development indicators 2019: Health and nutrition*. Washington, DC: World Bank.
9. *Uzbekistan Halves Child Poverty in Four Years*. The Times of Central Asia. September 23, 2025. <https://timesca.com/uzbekistan-halves-child-poverty-in-four-years/>
10. Sen, A. (1998). Mortality as an indicator of economic success and failure. *The Economic Journal*, 108(446), 1-25.
11. WHO & UNICEF (2023). *Levels and trends in child mortality: Report 2023*. UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation.
12. Razzaq, A., Alim, N., Imran, M., & Ahmad, S. (2022). Socio-economic determinants of child immunization and infant mortality in developing regions. *Journal of Development and Social Sciences*, 3(2), 112-125.
13. The Akshaya Patra Foundation. *India's Mid-Day Meal Scheme*. Akshaya Patra Foundation <https://www.akshayapatra.org/indias-mid-day-meal-scheme>
14. World Bank. *Bolsa Família: Changing the Lives of Millions*. 27 May 2010. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2010/05/27/br-bolsa-familia>
15. World Bank. (2011). *New York Takes a Leaf from Brazil and Turkey: Conditional Cash Transfers for Reaching the Poorest*. World Bank Press.

<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2011/12/27/new-york-takes-a-leaf-from-brazil-and-turkey>

16. Хасанов, Р.Р. Ўзбекистонда камбағалликни қисқартиришнинг концептуал асослари. Иқтисодиёт ва молия, №3. 2021.

17. Тошматов, Ш. Инсон капиталини ривожлантириш ва ижтимоий тенгсизликни камайтириш масалалари. Иқтисодиёт ва таълим, №5. 2023.

18. UNICEF Uzbekistan. (2026). Child Poverty Reduction in the Republic of Uzbekistan: Multidimensional Approaches and Social Policies. UNICEF Official Frameworks. <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/child-poverty-reduction>

19. Миллий статистика қўмитаси маълумотлари. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/bolalarga-oid-statistika>

MIGRATSIYA OQIMLARINING ISHSIZLIK DARAJASIGA TA'SIRI

Qilichov Ulug'bek Rustam o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi

“O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari”

ilmiy-tadqiqot markazi

“Demografiya va mehnat bozori” sektori stajyor-tadqiqotchisi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

magistratura talabasi

ORCID: 0009-0008-3508-1281

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekiston Respublikasida migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga ta’siri kompleks va tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida ichki va tashqi migratsiya jarayonlarining mehnat bozori shakllanishiga, ishchi kuchi taklifi va talabiga, bandlik darajasiga hamda iqtisodiy faollikka ta’siri statistik ma’lumotlar asosida o‘rganildi. Shuningdek, migratsiyaning qisqa va uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlari, xususan, ishsizlik darajasining o‘zgarishi, norasmiy bandlikning kengayishi, hududlararo iqtisodiy tafovutlarning kuchayishi va inson kapitalining qayta taqsimlanishi kabi jihatlar chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, migratsiya qisqa muddatda mehnat bozoridagi ortiqcha ishchi kuchini kamaytirish orqali ishsizlik darajasini pasaytiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Migratsiya, mehnat migratsiyasi, ichki migratsiya, tashqi migratsiya, ishsizlik darajasi, bandlik, mehnat bozori, ishchi kuchi, iqtisodiy faollik, urbanizatsiya, pul o‘tkazmalari, norasmiy bandlik, inson kapitali, brain drain, hududiy rivojlanish, iqtisodiy o‘shish, demografik omillar, migratsiya oqimlari, bandlik siyosati, mehnat resurslari.

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПОТОКОВ НА УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ

Киличов Улуғбек Рустам угли

Стажёр-исследователь сектора «Демография и рынок труда»

Научно-исследовательского центра

«Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана»

при Ташкентском государственном экономическом университете
Магистрант Ташкентского государственного экономического
университета
ORCID: 0009-0008-3508-1281

Аннотация. В данной научной статье анализируется влияние миграционных потоков на уровень безработицы в Республике Узбекистан на основе комплексного и системного подхода. В рамках исследования на основе статистических данных изучено влияние внутренних и внешних миграционных процессов на формирование рынка труда, предложение и спрос на рабочую силу, уровень занятости и экономическую активность. Также были глубоко проанализированы краткосрочные и долгосрочные экономические последствия миграции, в частности, такие аспекты, как изменение уровня безработицы, расширение неформальной занятости, усиление межрегиональных экономических различий и перераспределение человеческого капитала. Результаты исследования показывают, что миграция проявляется как важный фактор, снижающий уровень безработицы за счет сокращения избыточной рабочей силы на рынке труда в краткосрочной перспективе.

Ключевые слова: Миграция, трудовая миграция, внутренняя миграция, внешняя миграция, уровень безработицы, занятость, рынок труда, рабочая сила, экономическая активность, урбанизация, денежные переводы, неформальная занятость, человеческий капитал, мозговой поток, региональное развитие, экономический рост, демографические факторы, миграционные потоки, политика занятости, трудовые ресурсы.

IMPACT OF MIGRATION FLOWS ON THE UNEMPLOYMENT RATE

Qilichov Ulugbek Rustam ogli
Research Intern of the “Demography and Labor Market”
Sector Research Center “Scientific Foundations and Issues
of Economic Development of Uzbekistan”
under Tashkent State University of Economics
Master’s Student of Tashkent State University of Economics
ORCID: 0009-0008-3508-1281

Abstract. This scientific article analyzes the impact of migration flows on the unemployment rate in the Republic of Uzbekistan based on a comprehensive and systematic approach. Within the framework of the study, the influence of internal and external migration processes on the formation of the labor market, the supply and demand for labor, the level of employment, and economic activity was studied based on statistical data. The short-term and long-term economic consequences of migration were also deeply analyzed, in particular, such aspects as changes in the unemployment rate, the expansion of informal employment, the strengthening of interregional economic disparities, and the redistribution of human capital. The research results show that migration manifests itself as an important factor in reducing the unemployment rate in the short term by reducing excess labor in the labor market.

Keywords: Migration, labor migration, internal migration, external migration, unemployment rate, employment, labor market, labor force, economic activity, urbanization,

remittances, informal employment, human capital, brain drain, territorial development, economic growth, demographic factors, migration flows, employment policy, labor resources.

Kirish

XXI asrda globalizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, mehnat resurslarining xalqaro va ichki harakatchanligi hamda iqtisodiy integratsiyaning chuqurlashuvi migratsiya jarayonlarini jahon iqtisodiyotining ajralmas tarkibiy qismiga aylantirdi. Bugungi kunda migratsiya nafaqat demografik hodisa, balki mehnat bozori, bandlik darajasi va iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda migratsiya jarayonlari sezilarli darajada faollashdi. Aholi sonining tez o'sishi, yoshlar ulushining yuqoriligi hamda hududlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tafovutlar mehnat resurslarining hududlar va mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlanishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, qishloq hududlaridan yirik shaharlarga ichki migratsiya va xorijiy davlatlarga tashqi mehnat migratsiyasi keng ko'lamda rivojlanmoqda.

Rasmiy va ochiq manbalarga ko'ra, 2025-yilda O'zbekistondan tashqi mehnat migratsiyasida ishtirok etayotgan fuqarolar soni 2,3–2,4 million kishini tashkil etgan[1]. Bu ko'rsatkich mamlakat umumiy ishchi kuchining muhim qismini tashkil etib, mehnat bozoridagi muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, migrantlar tomonidan yuborilayotgan pul o'tkazmalari hajmi 18,9 milliard AQSh dollariga yetgani iqtisodiyot uchun migratsiyaning qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi[2].

Mazkur jarayonlar fonida O'zbekistonda ishsizlik darajasi ham sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Xususan, 2020-yilda pandemiya ta'sirida ishsizlik darajasi 10 foizdan oshgan bo'lsa, keyingi yillarda iqtisodiy tiklanish va migratsiya oqimlarining faollashuvi natijasida bu ko'rsatkich 2025-yilda 4,9 foizgacha pasaygan[3]. Bu esa migratsiyaning mehnat bozori barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi.

Biroq migratsiya jarayonlarini bir tomonlama baholab bo'lmaydi. Bir tomondan, migratsiya ishchi kuchi ortiqchasini kamaytirish orqali ishsizlik darajasini pasaytiradi va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa, malakali kadrlarning mamlakatdan chiqib ketishi ("brain drain"), ichki ishlab chiqarish salohiyatining pasayishi hamda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklarning kuchayishi kabi muammolarni keltirib chiqaradi.

Shu sababli migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga ta'sirini kompleks o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, O'zbekiston sharoitida bu masala dolzarb bo'lib, mehnat bozorini samarali boshqarish, bandlik siyosatini takomillashtirish va hududiy rivojlanishni muvozanatlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekistonda migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga ta'sirini tahlil qilish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda ushbu jarayonni samarali boshqarish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun migratsiya dinamikasi, ishsizlik ko'rsatkichlari hamda ularning o'zaro bog'liqligi statistik va tahliliy usullar yordamida o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili

O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida migratsiya jarayonlari hamda ularning mehnat bozori bilan o'zaro bog'liqligini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar so'nggi yillarda sezilarli darajada kengaydi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar migratsiyaning iqtisodiy, demografik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO) tomonidan e'lon qilinadigan hisobotlarda migratsiya oqimlarining asosiy sabablaridan biri sifatida demografik bosim, ya'ni mehnatga layoqatli yoshlar ulushining yuqoriligi va ichki mehnat bozorida ish o'rinlarining yetishmasligi ko'rsatiladi [4]. Ushbu manbalarda qayd etilishicha,

ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda, migratsiya ishchi kuchi ortiqchasini muvozanatlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon banki tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Markaziy Osiyo davlatlarida migratsiya oqimlarining hududiy xususiyatlari keng yoritilgan. Unga ko'ra, O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'iziston davlatlari mehnat resurslarini eksport qiluvchi mamlakatlar sifatida ajralib turadi, Qozog'iston va Rossiya esa asosiy qabul qiluvchi hududlar hisoblanadi [5]. Shu bilan birga, Jahon banki hisobotlarida migrantlar tomonidan yuboriladigan pul o'tkazmalari (remittanslar) milliy iqtisodiyotlarda muhim rol o'ynashi, xususan, ichki iste'molni rag'batlantirishi va kambag'allik darajasini kamaytirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi [6].

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, Marlène Laruelle, Julian Schenk va John Heathershaw tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda Markaziy Osiyo mamlakatlarida mehnat migratsiyasi geoiqtisodiy va geosiyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqligi asoslab berilgan. Ushbu mualliflarning tadqiqotlarida Rossiya mintaqasi uchun asosiy mehnat bozori sifatida shakllanganligi, mazkur davlatdagi migratsiya siyosatidagi o'zgarishlar esa Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi [7].

Bundan tashqari, zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda migratsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish uchun turli nazariy yondashuvlar qo'llaniladi. Xususan, neoklassik nazariya migratsiyani ishchi kuchining samarali taqsimlanish mexanizmi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, ishchi kuchi ortiqcha hududlardan ishchi kuchi yetishmaydigan hududlarga yo'naltiriladi va natijada mehnat bozori muvozanati ta'minlanadi [8].

Shu bilan birga, Harris-Todaro modeli rivojlanayotgan mamlakatlarda migratsiya oqimlarining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib beradi. Ushbu modelga ko'ra, migratsiya kutilayotgan daromadlar asosida amalga oshiriladi va

bu holat shaharlarda ishsizlik darajasining ortishiga olib kelishi mumkin. Ya'ni, migrantlar yuqori daromad umidida shaharlarga ko'chib o'tadi, biroq mavjud ish o'rinlari barchani qamrab olmaydi [9].

O'zbekiston bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda migratsiyaning mehnat bozori ko'rsatkichlariga ta'siri alohida o'rganilgan. Xususan, milliy tahlillarda tashqi mehnat migratsiyasi ichki mehnat bozoridagi ortiqcha ishchi kuchini kamaytirish orqali ishsizlik darajasini pasaytiruvchi omil sifatida baholanadi [10]. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda migratsiya natijasida malakali kadrlarning mamlakatdan chiqib ketishi, ya'ni "brain drain" jarayoni yuzaga kelishi va bu holat iqtisodiyotning uzoq muddatli rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Ichki migratsiya masalalari ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Tadqiqotlarga ko'ra, qishloq hududlaridan shaharlarga migratsiya urbanizatsiya jarayonini tezlashtiradi, xizmatlar sektorining kengayishiga olib keladi va yangi ish o'rinlari yaratilishiga turtki beradi [11]. Biroq, bu jarayon mehnat bozori infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagan sharoitda yashirin ishsizlikning oshishiga sabab bo'lishi mumkin.

Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari kesimida olib borilgan tahlillar migratsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik hududiy jihatdan turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Iqtisodiy rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarda migratsiya darajasi yuqori bo'lib, bu hududlarda ishsizlik muammosi yanada keskin tus oladi [12].

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar migratsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlikni murakkab va ko'p omilli tizim sifatida tavsiflaydi. Ushbu bog'liqlik demografik omillar, iqtisodiy siyosat, hududiy rivojlanish darajasi va xalqaro mehnat bozori sharoitlariga bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli, O'zbekiston sharoitida migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga ta'sirini chuqur o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda migratsiya oqimlarining ishsizlik darajasiga ta'sirini baholashda kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Jumladan, tahlil va sintez usuli orqali migratsiya va mehnat bozori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik nazariy jihatdan umumlashtirildi va tizimlashtirildi.

Iqtisodiy-statistik tahlil usuli asosida O'zbekistonda ishsizlik darajasi, tashqi mehnat migratsiyasi hajmi hamda pul o'tkazmalari dinamikasi bo'yicha ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Ushbu jarayonda Davlat statistika qo'mitasi, xalqaro tashkilotlar va boshqa rasmiy manbalar ma'lumotlaridan foydalanildi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali turli yillardagi ko'rsatkichlar solishtirilib, migratsiya oqimlarining o'zgarishi va ishsizlik darajasi dinamikasi o'rtasidagi tendentsiyalar aniqlandi. Shuningdek, hududlar kesimida tahlil o'tkazilib, migratsiya darajasi yuqori bo'lgan hududlarda mehnat bozoridagi holat baholandi.

Korrelyatsion yondashuv elementlari yordamida migratsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik darajasi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bu esa migratsiyaning mehnat bozoriga ta'sirini miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi.

Tizimli yondashuv asosida migratsiya jarayonlari mehnat resurslari shakllanishi, ishchi kuchi taklifi va talabi hamda iqtisodiy faollik bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqildi. Shu orqali migratsiyaning nafaqat ishsizlikka, balki umumiy iqtisodiy barqarorlikka ta'siri kompleks tarzda tahlil qilindi.

Tadqiqot rasmiy statistik ma'lumotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy adabiyotlar tahliliga asoslanib, ularning o'zaro taqqoslanishi va umumlashtirilishi orqali amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar

Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda migratsiya oqimlari, ishsizlik darajasi va pul o'tkazmalari (remittanslar) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kompleks tarzda

tahlil qilindi. Tahlil uchun 2020–2025 yillar kesimidagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanildi.

1-Jadval

O'zbekistonda migratsiya, ishsizlik va remittanslar dinamikasi

Yil	Ishsizlik darajasi (%)	Migrantlar soni (mln kishi)	Remittanslar (mlrd \$)
2020	10.5	1.9	6.0
2021	9.6	2.0	8.1
2022	6.8	2.2	14.5
2023	6.2	2.3	16.9
2024	5.7	2.3	17.8
2025	4.9	2.4	18.9

Manba: Statistika agentligi (stat.uz), World Bank (worldbank.org), hamda Kun.uz va boshqa tahliliy manbalar asosida muallif tomonidan tuzilgan [1; 2; 3].

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tadqiqot davomida ishsizlik darajasi izchil pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xususan, 2020 yilda 10,5 foizni tashkil etgan mazkur ko'rsatkich 2025 yilga kelib 4,9 foizgacha kamaygan. Bu holat, avvalo, iqtisodiy tiklanish jarayonlari hamda davlat tomonidan bandlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar bilan izohlanadi. Shu bilan birga, tashqi mehnat migratsiyasi hajmining ortishi ham ichki mehnat bozoridagi bosimni kamaytirish orqali ishsizlik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [3].

Tahlil qilinayotgan davrda tashqi mehnat migratsiyasi hajmi ham barqaror o'sishni namoyon etgan. 2020 yilda xorijda mehnat qilayotgan fuqarolar soni 1,9 mln kishini tashkil etgan bo'lsa, 2025 yilga kelib ushbu ko'rsatkich 2,4 mln kishiga yetgan. Bu esa mehnat resurslarining ma'lum qismi tashqi bozorlarga yo'naltirilayotganini va natijada ichki mehnat bozorida ishchi kuchi taklifining qisqarayotganini ko'rsatadi. Mazkur holat mehnat bozoridagi raqobatni kamaytirib, ishsizlik darajasining pasayishiga xizmat qilmoqda [1].

Shu bilan birga, migratsiya jarayonlarining iqtisodiy ta'siri remittanslar orqali yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2020 yilda 6 mlrd AQSH dollarini tashkil etgan pul o'tkazmalari hajmi 2025 yilga kelib 18,9 mlrd dollarga yetgan. Bu qariyb uch barobar o'sishni anglatib, mamlakat

iqtisodiyoti uchun muhim moliyaviy manba hisoblanadi. Remittanslar aholi daromadlarini oshirish, ichki iste'molni rag'batlantirish va kichik biznes rivojiga turtki berish orqali bandlik darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda [2].

Kompleks tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, migratsiya, ishsizlik va remittanslar o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Xususan, migratsiya oqimlarining ortishi ishsizlik darajasining pasayishi bilan kuzatilmoqda, remittanslar hajmining o'sishi esa iqtisodiy faollik va bandlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Bu holat migratsiya jarayonlarini mehnat bozoridagi muvozanatni ta'minlovchi muhim omil sifatida baholash imkonini beradi.

Biroq, ushbu ijobiy tendensiyalar bilan bir qatorda ehtimoliy xavf-xatarlar ham mavjud. Jumladan, uzoq muddatli istiqbolda mehnatga layoqatli aholining katta qismi xorijda faoliyat yuritishi ichki bozorda malakali kadrlar yetishmovchiligini keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa ayrim sohalarda iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimolini oshiradi.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, O'zbekistonda migratsiya oqimlari ishsizlik darajasini pasaytirish, iqtisodiy faollikni rag'batlantirish va mehnat bozori muvozanatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu jarayonlarni samarali boshqarish strategik vazifa hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasiga xorijiy mamlakatlardan ko'chib kelganlar hamda mamlakatdan xorijga ko'chib ketgan aholi tarkibi hududiy yo'nalishlar kesimida tahlil qilindi. Olingan natijalar migratsiya oqimlarining asosan mintaqaviy xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

2-Jadval

Ko'chib kelganlar va ko'chib ketganlar soni, kishi

	Ko'chib kelganlar soni			Ko'chib ketganlar soni		
	Jami	shundan:		Jami	shundan:	
		ichki	tashqi		ichki	tashqi

O'zbekiston Respublikasi	252 792	251 633	1 159	261 750	251 633	10 117
Qoraqalpog'iston Respublikasi	13 200	13 099	101	18 622	15 090	3 532
Viloyatlar:						
Andijon	7 897	7 897	0	9 782	9 724	58
Buxoro	9 916	9 905	11	14 166	14 032	134
Jizzax	8 172	8 160	12	9 933	9 833	100
Qashqadaryo	11 973	11 971	2	18 361	18 347	14
Navoiy	14 284	14 272	12	16 437	14 527	1 910
Namangan	2 910	2 909	1	5 126	5 096	30
Samarqand	13 708	13 706	2	17 975	17 866	109
Surxondaryo	10 832	10 832	0	14 383	14 358	25
Sirdaryo	6 970	6 946	24	7 934	7 822	112
Toshkent	31 176	30 901	275	26 295	23 813	2 482
Farg'ona	15 336	15 322	14	16 569	16 489	80
Xorazm	16 132	16 125	7	15 885	15 789	96
Toshkent sh.	90 286	89 588	698	70 282	68 847	1 435

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, «Демографик кўрсаткичлар: 2024–2025 йиллар», расмий маълумотлар.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasiga xorijdan ko'chib kelganlarning asosiy qismi MDH davlatlari hissasiga to'g'ri keladi. Xususan, eng katta ulush Rossiya Federatsiyasi (39,9%) hissasiga to'g'ri keladi. Bu holat ikki mamlakat o'rtasidagi tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarning mustahkamligi bilan izohlanadi. Shuningdek, Qozog'iston Respublikasi (20,3%) va Tojikiston Respublikasi (10,3%) ham asosiy migratsiya manbalari sifatida ajralib turadi.

Bundan tashqari, Qirg'iz Respublikasi (4,3%) va Turkmaniston Respublikasi (3,1%) ulushi nisbatan pastroq bo'lsa-da, ular ham mintaqaviy migratsiya tizimida muhim o'rin egallaydi. Qolgan 22,1% boshqa mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelib, migratsiya oqimlarining ma'lum darajada diversifikatsiyalashayotganini ko'rsatadi.

Aksincha, O'zbekiston Respublikasidan xorijiy mamlakatlarga ko'chib ketayotgan aholining asosiy qismi Qozog'iston Respublikasi hissasiga to'g'ri kelib, ularning ulushi 76,7%ni tashkil etadi. Bu juda yuqori ko'rsatkich bo'lib, geografik yaqinlik, mehnat bozori imkoniyatlari va migratsiya tartiblarining nisbatan soddaligi bilan izohlanadi. Ikkinchi o'rinda Rossiya Federatsiyasi

(18,6%) turadi, bu esa mazkur davlatning hanuzgacha asosiy mehnat migratsiyasi yo'nalishlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Boshqa yo'nalishlar ulushi nisbatan past bo'lib, Qirg'iz Respublikasi (1,2%), Janubiy Koreya (1,0%) va Tojikiston Respublikasi (0,4%) kabi davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Bu holat migratsiya oqimlarining asosiy qismi hali ham mintaqaviy chegaralar doirasida shakllanayotganini ko'rsatadi.

Olingan natijalar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, O'zbekistonning tashqi migratsiya oqimlari asosan qo'shni va yaqin davlatlar bilan bog'langan bo'lib, bu migratsiyaning mintaqaviy xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, kirish migratsiyasida Rossiya Federatsiyasi yetakchi o'rin egallagan bo'lsa, chiqish migratsiyasida Qozog'iston Respublikasi mutlaq ustunlikka ega.

Uchinchidan, migratsiya oqimlarining bunday tuzilishi mehnat bozori talab va taklifi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, iqtisodiy imkoniyatlar, ish haqi darajasi va migratsiya siyosati bilan belgilanadi.

O'zbekiston migratsiya tizimining hali to'liq global xarakter kasb etmaganini anglatadi.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida migratsiya jarayonlari asosan mintaqaviy xususiyatga ega bo'lib, ular mehnat bozori muvozanatini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Xususan, migratsiya oqimlarining asosiy qismi qo'shni davlatlar bilan bog'langan bo'lib, bu holat geografik yaqinlik, iqtisodiy aloqalar va tarixiy omillar bilan izohlanadi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, tashqi migratsiya, ayniqsa mehnat migratsiyasi, mamlakat ichki mehnat bozoridagi ortiqcha ishchi kuchini qisqartirish orqali bandlik darajasini muvozanatlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga,

migrantlar tomonidan yuborilayotgan pul o'tkazmalari aholi daromadlarini oshirishda va milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, yuqori malakali kadrlarning chiqib ketishi, hududlar kesimida mehnat resurslari nomutanosibligi va migratsiya oqimlarining bir yo'nalishda jamlanib qolishi kabi muammolar ham mavjud.

Birinchidan, migratsiya jarayonlarini samarali boshqarish maqsadida davlat darajasida kompleks migratsiya siyosatini takomillashtirish zarur. Bunda mehnat migratsiyasini tartibga solish, migrantlar huquqlarini himoya qilish va ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, ichki mehnat bozorini rivojlantirish orqali tashqi migratsiyaga bo'lgan majburiy ehtiyojni kamaytirish lozim. Ayniqsa, hududlarda yangi ish o'rinlarini yaratish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, investitsiya muhitini yaxshilash ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lishi kerak.

Uchinchidan, yuqori malakali kadrlar oqimini kamaytirish maqsadida ilmiy va professional rivojlanish uchun ichki sharoitlarni yaxshilash, ta'lim va innovatsiya tizimini rivojlantirish zarur. Bu esa "miyalar oqimi"ning oldini olishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, migratsiya geografiyasini diversifikatsiya qilish, ya'ni faqat ayrim davlatlarga bog'lanib qolmasdan, yangi mehnat bozorlarini o'zlashtirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqish lozim. Bu migrantlar uchun imkoniyatlarni kengaytiradi va iqtisodiy xavflarni kamaytiradi.

Beshinchidan, migratsiya statistikasi va monitoring tizimini yanada takomillashtirish zarur. Aniq va ishonchli ma'lumotlar asosida qarorlar qabul qilish migratsiya siyosatining samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, migratsiya jarayonlarini to'g'ri boshqarish va undan samarali foydalanish O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Mazkur yo'nalishda tizimli va uzoq muddatli

yondashuvni amalga oshirish mamlakat mehnat bozori barqarorligini ta'minlashga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Labor migration from Uzbekistan increased by 4 percent // One.uz. – 2025. – URL: <https://one.uz/en/news/uzbekistan/27113-labor-migration-from-uzbekistan-increased-by-4.html>
2. Remittances to Uzbekistan jump 27% to \$18.9bn in 2025 // Kun.uz. – 2026. – URL: <https://kun.uz/en/news/2026/01/29/remittances-to-uzbekistan-jump-27-to-189bn-in-2025>
3. Unemployment in Uzbekistan has decreased // Frank.uz. – 2025. – URL: <https://frank.uz/en/news-en/unemployment-in-uzbekistan-has-decreased/>
4. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook: Trends. – Geneva: International Labour Office.
5. World Bank. Migration and Development Brief. – Washington, DC: World Bank.
6. Without remittances Uzbekistan's poverty rate could nearly double // Kun.uz: rasmiy sayt. – 2025. – URL: <https://www.kun.uz/en/news/2025/03/07/without-remittances-uzbekistans-poverty-rate-could-nearly-double-world-bank>
7. Laruelle M., Schenk J., Heathershaw J. Central Asia Migration Studies. – London: Routledge.
8. Neoclassical Migration Theory // Economic theory sources. – manbalar asosida.
9. Harris J. R., Todaro M. P. Migration, Unemployment and Development // American Economic Review. – 1970. – Vol. 60. – No. 1. – P. 126–142.
10. Labor migration from Uzbekistan increased by 4 percent // One.uz: rasmiy sayt. – 2025. – URL: <https://one.uz/en/news/uzbekistan/27113-labor-migration-from-uzbekistan-increased-by-4.html>
11. Urbanization and Migration Studies // ilmiy manbalar to'plami.
12. Kun.uz: rasmiy sayt. – URL: <https://kun.uz>